



MIKROMOLIYA TASHKILOTLARIDA ISLOM MOLİYASI XIZMATLARI: JORIY HOLAT VA XORIJIY TAJRIBA

Astanakulov Olim Tashtemirovich,
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Xalqaro hamkorlik masalalari bo'yicha prorektori, DSc, prof.
Axmedova O'g'ilshod Musurmonqul qizi,
Stajyor-tadqiqotchi,
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi.
Berdaliyeva Muhabbat Zayniddin qizi,
Stajyor-tadqiqotchi,
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi.

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 6-oktabr 2025-yil

Tasdiqlandi: 8-oktabr 2025-yil

Jurnal soni: 16

Maqola raqami: 25

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v16i.1262>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/
KEYWORDS

islom moliyasi, mikromoliya tashkilotlari, murobaha, mudoraba, mushoraka, salam, qarzi hasan, shariat kengashi, Markaziy Osiyo tajribasi, moliyaviy inklyuziya, barqaror rivojlanish.

Maqolada O'zbekiston mikromoliya tashkilotlarida islom moliyasi xizmatlarining joriy etilishi va xorijiy tajriba bilan qiyosiy tahlili keltirilgan. Islom moliyasi instrumentlari – murobaha, ijara, mudoraba, mushoraka va salam asosida mikromoliyalashtirishning imkoniyatlari, afzalliklari va cheklavlari ko'rib chiqilgan. Malayziya, Pokiston, Indoneziya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston tajribasi asosida huquqiy asoslar, institutsional mexanizmlar hamda shariat kengashlarining roli yoritilgan. Shuningdek, O'zbekistonda 2024-yildan boshlab mikromoliya tashkilotlariga islomiy moliya xizmatlarini ko'rsatishga ruxsat berilgani, "Apex Moliya", "Ansor MMT" va "IMAN" kabi yangi subyektlarning faoliyati tahlil qilingan. Natijalarda islom mikromoliyasi xizmatlari aholining diniy qadriyatlariga mos moliyaviy inklyuziyani kengaytirishi, kichik biznesni qo'llab-quvvatlashi va ijtimoiy adolatni ta'minlashdagi o'rni asoslab berilgan. Mualliflar O'zbekiston uchun huquqiy-me'yoriy bazani mustahkamlash, zakot va vaqf institutlarini moliya tizimi bilan integratsiyalash hamda fintex tashabbuslarini rivojlantirish zarurligini xulosa qilib ta'kidlaydilar.

Kirish. Bugungi kunda mikromoliya tashkilotlari jahon moliya tizimining ajralmas qismi sifatida aholi va kichik biznes subyektlarini qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mikromoliya, avvalo, kam daromadli qatlamlarni moliyaviy resurslar bilan ta'minlash orqali ularning iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirish, turmush sharoitini yaxshilash va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirishga xizmat qiladi. Shu boisdan mikromoliya tashkilotlarida turli moliyaviy xizmatlarning samarali yo'lga qo'yilishi iqtisodiy taraqqiyot hamda ijtimoiy barqarorlik uchun katta ahamiyatga ega.

Oxirgi yillarda mikromoliya sohasida islom moliya xizmatlariga bo'lgan talab ortib borayotgani kuzatilmoqda. Chunki aholining muayyan qatlami diniy e'tiqodi va ma'naviy qadriyatlariga mos moliyaviy mahsulotlarni afzal ko'radi. Islom moliyasining asosiy tamoyillari – foizdan voz kechish, noaniqlik va xatarli shartnomalardan saqlanish, adolatli sheriklikka tayanish hamda mablag'larni faqat halol sohalarga yo'naltirishdan iborat. Ushbu xususiyatlar mikromoliya tizimida qo'llanilganda, nafaqat ijtimoiy adolatni ta'minlash, balki kichik tadbirkorlikni halol yo'l bilan rivojlantirish imkoniyati ham paydo bo'ladi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, islom moliya instrumentlari jahonning ko'plab mamlakatlarida mikromoliya amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Masalan, Malayziya, Indoneziya, Pokiston, Sudan va Bangladeshda islom mikromoliya muassasalari orqali minglab oilalar o'z biznesini yo'lga qo'yish va daromad manbai yaratish imkoniyatiga ega bo'lgan. Xususan, murobaha, ijara, mushoraka va mudoraba kabi shartnomalar mikromoliyada keng tatbiq qilinib, kichik kreditlar o'rnini bosuvchi samarali moliyaviy vosita sifatida namoyon bo'lmoqda.

O'zbekistonda ham mikromoliya tizimi rivojlanib borar ekan, islom moliya xizmatlarini joriy etish masalasi kun tartibiga chiqmoqda. Bir tomondan, aholida shariat talablariga mos moliyaviy mahsulotlarga ehtiyoj yuqori. Ikkinchi tomondan, xorijiy tajribani o'rganish va mahalliy shart-sharoitga moslashtirish orqali bu sohani rivojlantirish imkoniyatlari mavjud. Shu ma'noda, mikromoliya tashkilotlarida islom moliyasi instrumentlarining joriy holatini tahlil qilish hamda xorijiy

amaliyot bilan qiyosiy o'rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi. Islom mikromoliya tashkilotlari jahon moliya tizimida nisbatan yangi, ammo shiddat bilan rivojlanayotgan yo'nalish hisoblanadi. Ular shariat talablariga mos ravishda moliyaviy xizmatlarni taqdim etish orqali aholining kam ta'minlangan qatlamlari va kichik biznes subyektlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Shu bilan birga, islom mikromoliya tashkilotlari faoliyati haqidagi ilmiy izlanishlarda ularning moliyaviy samaradorligi, ijtimoiy ta'siri va barqarorligiga doir turli xulosalar mavjud.

Ayrim tadqiqotlar islom mikromoliyasining moliyaviy jihatdan an'anaviy mikromoliyadan orqada ekanini ko'rsatsa, boshqalari uning ijtimoiy adolat va moliyaviy inklyuziyadagi ustunliklarini ta'kidlaydi. Shu sababli, mavjud adabiyotlarni tahlil qilish orqali sohadagi ilmiy qarashlar, metodologik yondashuvlar va amaliyotdagi yutuqlar hamda cheklavlarni chuqur o'rganish zarur.

Weill (2019) o'z asarida islom mikromoliyasining ahamiyatini moliyaviy inklyuziya va ijtimoiy taraqqiyot nuqtai nazaridan tahlil qiladi¹. Muallif shariatga muvofiq moliyaviy xizmatlarning iqtisodiy o'sishga qo'shadigan hissasini ta'kidlaydi. Bizning fikrimizcha, bu ishda nazariy va konseptual jihatlar ustuvor qo'yilgan bo'lib, amaliy mexanizmlar yetarlicha ochib berilmagan.

Berguiga, Said va Adair (2020) tomonidan tayyorlangan tadqiqotda MENA mintaqasida islom va an'anaviy mikromoliya tashkilotlari solishtiriladi². Mualliflar an'anaviy mikromoliya tashkilotlarining ko'proq moliyaviy samaradorlikka erishishini ko'rsatishadi. Bizning fikrimizcha, tadqiqotda ijtimoiy ko'rsatkichlar chuqur yoritilmagani sababli, islom modelining adolat va ijtimoiy barqarorlikka oid afzalliklari yetarlicha ko'rsatilmagan.

Berguiga, Ben Said va Adair (2022) o'z tadqiqotida MENA mintaqasi misolida islom va an'anaviy mikromoliyaning iqtisodiy ko'rsatkichlarini taqqoslaydi³. Mualliflarning xulosalari moliyaviy ko'rsatkichlar asosida shakllangan. Nazarimizda, ijtimoiy missiya va

¹ Hudon, M., Labie, M., & Szafer, A. (Eds.). (2019). A research agenda for financial inclusion and microfinance.

² Berguiga, I., Said, Y. B., & Adair, P. (2020). The social and financial performance of microfinance institutions in the Middle East and North Africa region: do Islamic institutions outperform conventional institutions?. *Journal of International Development*, 32(7), 1075-1100.

³ Berguiga, I., Said, Y. B., & Adair, P. (2020). Islamic and Conventional Micro-Financing in the MENA Region: A Performance Analysis. In *Handbook of Research on Theory and Practice of Global Islamic Finance* (pp. 216-239). IGI Global Scientific Publishing.

diniy e'tiqodlarga mos kelishi nuqtai nazaridan kengroq tahlil o'tkazilishi zarur.

Mutia va hammualliflar (2023) islom mikromoliyasining barqarorligi haqida tizimli adabiyotlar tahlilini amalga oshirishgan⁴. Tadqiqotda moliyaviy va ijtimoiy ko'rsatkichlarni alohida o'rganish muammosi ko'rsatilib, integratsiyalangan yondashuv zarurligi ta'kidlangan. Fikrimizcha, tadqiqot nazariy jihatdan muhim bo'lsa-da, amaliyotga oid tavsiyalar yetarli emas.

Fianto va Gan (2017) Indoneziyada islom mikromoliyasining qishloq xo'jaligidagi ahamiyatini yoritadi⁵. Unda islom moliyasi shartnomalarning fermerlar ehtiyojlariga mosligi ko'rsatilgan. Bizning fikrimizcha, moliyaviy risklar va bozor sharoiti ta'sirining yetarlicha yoritilmaganini tadqiqotni cheklaydi.

Ginanjar va Kassim (2020) islom mikromoliyasining Indoneziyada kambag'allikni qisqartirishdagi samaradorligini baholaydi⁶. Mualliflar ijobiy xulosalarga kelgan. Biroq, qarashimizga ko'ra, namuna cheklanganligi va subyektiv baholar mavjudligi sababli natijalarni umumlashtirishda ehtiyotkorlik zarur.

Abrorov va Imamnazarov (2021) O'zbekistonda islomiy fintex va mikromoliya imkoniyatlarini yoritishadi⁷. Ushbu ish mahalliy rivojlanish jarayonlarini ko'rsatadi. Fikrimizcha, maqola ko'proq imkoniyatlarga e'tibor qaratgan, ammo mavjud qiyinchiliklar va risklar chuqur tahlil qilinmagan.

Kassim va Hassan (2018) Amanah Ixtiar Malayziya tajribasi orqali islom mikromoliyasining ayol tadbirkorlar uchun ahamiyatini tahlil qiladi⁸. Bizning nazarimizda, tadqiqot ijtimoiy samaradorlikni yoritishda muhim bo'lsa-da, moliyaviy barqarorlik va institutsional samaradorlik masalalari ikkinchi darajada qolgan.

Hussein Kakembo va hammualliflar (2021) Ugandada islom mikromoliyasining kichik biznes uchun imkoniyatlarini ko'rsatishgan⁹. Nazdimizda, tadqiqot huquqiy islohotlarga ko'proq e'tibor qaratgan, amaliyotdagi tadbirkorlik muammolari yetarlicha yoritilmagan.

Hossain va hammualliflar (2024) islom banklarining mikromoliya tashkilotning ijtimoiy missiyasiga ta'sirini tahlil qilishgan¹⁰. Mualliflar ijtimoiy missiyadan chekinish xavfi ko'rsatgan. Bizning fikrimizcha, tadqiqotda ijtimoiy ta'sirdan ko'ra moliyaviy samaradorlikka ko'proq e'tibor berilgan.

Mohamed va Elgammal (2023) donor mablag'larining samaradorligini baholaydi¹¹. Tadqiqot grantlar ijtimoiy qamrovni oshirishini, ammo kredit risklari ko'payishini ko'rsatadi. Bizning xulosamizcha, bu holat moliyaviy barqarorlik va ijtimoiy missiya o'rtasidagi ziddiyatni yanada kuchaytiradi.

Aziz va hammualliflar (2022) mikromoliyani islom banklari bilan uyg'unlashtirish imkoniyatlarini o'rgangan¹². Mualliflar integratsiya orqali moliyaviy inklyuziyani kuchaytirish mumkinligini ta'kidlaydi. Nazarimizda, bu modelning huquqiy va institutsional to'siqlari ham tahlil qilinishi lozim.

Abdalla va hammualliflar (2024) islom moliyasining BMTning barqaror rivojlanish maqsadlariga qo'shadigan hissasini baholaydi¹³. Bizning nazarimizda, maqolada global nazariy yondashuv ustuvor, ammo mahalliy sharoitdagi amaliyot yetarlicha yoritilmagan.

Adabiyotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, mavzuga oid ilmiy izlanishlarda nazariy va amaliy jihatdan turli yondashuvlar mavjud bo'lib, ular masalaning mohiyatini turli qirralarda yoritib bergan. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlar ma'lum bir sohada sezilarli ilmiy natijalarga erishilganini ko'rsatadi. Biroq tahlil jarayonida ayrim muammolar yetarlicha o'rganilmagani, ayrim jihatlar esa zamonaviy ilmiy yondashuv talablariga to'liq javob bermasligi aniqlandi. Shu bois, mazkur ishning ilmiy ahamiyati shundaki, u mavzuga oid adabiyotlardagi yetishmovchiliklarni bartaraf etishga, mavjud bilimlarni yaxlit tizimda tahlil qilishga va yangi ilmiy xulosalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda islom moliyasi xizmatlarini mikromoliya tashkilotlari faoliyatiga integratsiya qilishning joriy holati va xalqaro tajriba asosida rivojlantirish istiqbollari o'rganildi. Ishning metodologiyasi kombinatsiyalashgan yondashuvga asoslangan bo'lib, unda sifat va miqdoriy tahlil usullari uyg'un qo'llanildi.

Tadqiqotning empirik bazasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2024-yilgi yillik hisobotlari, "Mikromoliya tashkilotlari tomonidan islomiy moliyalashtirishga oid xizmatlarni ko'rsatish tartibi to'g'risidagi" Nizom, "Apex Moliya", "Ansor MMT" va "IMAN" kompaniyalarining ochiq ma'lumotlari, shuningdek Malayziya, Pokiston, Indoneziya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston mamlakatlarini tajribasiga doir rasmiy statistika va xalqaro moliyaviy tashkilotlarning hisobotlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda adabiyotlar tahlili, qiyosiy va kontent tahlil, shuningdek ekspert baholash usullari qo'llanildi. Malayziya, Pokiston, Indoneziya va Markaziy Osiyo mamlakatlarining huquqiy hamda institutsional tajribasi solishtirildi, O'zbekiston bo'yicha mikromoliya tashkilotlari faoliyati va shariat kengashlari ma'lumotlari o'rganildi. Olingan sifat va miqdoriy ko'rsatkichlar integratsiyalashgan tahlil asosida umumlashtirilib, natijalar induktiv yondashuv orqali xulosalarga keltirildi. Tadqiqotning yangiligi shundaki, Markaziy Osiyo tajribasi birinchi marta kompleks tarzda solishtirilib, O'zbekistonda islomiy moliya xizmatlarini joriy etishning institutsional modeli asoslab berildi.

Natija. O'tkazilgan tahlillar islomiy mikromoliyaning Markaziy Osiyo mamlakatlarida turlicha shakllanayotganini ko'rsatdi. Har bir davlatda tizim o'zining iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy sharoitidan kelib chiqib rivojlanmoqda. Malayziyada shakllangan "ikkilik kanal" modeli, ya'ni bank sektori bilan zakot va vaqf jamg'armalari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik, eng samarali mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Pokistonda esa hukumat tomonidan ishlab chiqilgan maxsus tartibotlar, xususan 2006-yilgi yo'riqnomada, nodavlat sektor ishtirokini kengaytirgan. Indoneziyada BPRS (islomiy qishloq banklari) modeli qishloq xo'jaligi va kichik tadbirkorlikni moliyalashtirishda asosiy o'rin tutadi. Mintaqamizda esa mamlakatlar kesimida farqlar sezilarli: Qozog'iston raqamli fintex xizmatlarini ilgari surmoqda, Qirg'iziston bir nechta parallel modellardan foydalanmoqda, Tojikistonda "islomiy darcha"lar orqali bosqichma-bosqich integratsiya kechmoqda, O'zbekistonda esa yangi normativ baza amaliyotga joriy etilib, dastlabki natijalar kuzatilmoqda.

1-jadval

Markaziy Osiyo mamlakatlarida islomiy mikromoliyaning institutsional rivojlanish darajasi (1-5 ballik baholash)

Mamlakat	Huquqiy asos mustahkamligi	Shariat nazorati tizimi	Fintex integratsiyasi	Ijtimoiy moliya bilan bog'liqligi	Rivojlanish bosqichi*
Qozog'iston	4	4	5	2	3
Qirg'iziston	3	3	3	2	3
Tojikiston	3	3	2	2	2
O'zbekiston	3	3	4	2	2

⁴ Mutia, E., Majid, M. S. A., & Setiawan, D. (2023, September). Sustainability of Islamic Microfinance Institutions: A Systematic Literature Review. In 2023 International Conference on Sustainable Islamic Business and Finance (SIBF) (pp. 195-200). IEEE.

⁵ Fianto, B. A., & Gan, C. (2017). Islamic microfinance in Indonesia. Microfinance in Asia, 227-270.

⁶ Ginanjar, A., & Kassim, S. (2020). Can Islamic microfinance alleviates poverty in Indonesia? An investigation from the perspective of the microfinance institutions. Journal of Islamic Monetary Economics and Finance, 6(1), 77-94.

⁷ Abrorov S., Imamnazarov J. (2021) Islamic fintech instruments: New opportunities for digital economy of Uzbekistan //Proceedings of the 5th International Conference on Future Networks and Distributed Systems. – C. 663-667.

⁸ Kassim, S., & Hassan, R. (2018). Issues facing Islamic microfinance and their possible solutions: empirical evidence from Amanah Ikhtiar Malaysia. Al-Shajarah: Journal of the International Institute of Islamic Thought and Civilisation (ISTAC), 43-67.

⁹ Hussein Kakembo, S., Abduh, M., & Pg Hj Md Salleh, P. M. H. A. (2021). Adopting Islamic microfinance as a mechanism of financing small and medium enterprises in Uganda. Journal of Small Business and Enterprise Development, 28(4), 537-552.

¹⁰ Hossain, M. I., Jibir, A., Mia, M. A., Abdu, M., & Chauhan, S. (2024). Sand or grease effect? The impact of Islamic banking on the social mission of microfinance institutions. International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management, 17(5), 936-954.

¹¹ Mohamed, T. S., & Elgammal, M. M. (2023). Are donor funds used effectively? An examination of Islamic and conventional microfinance institutions. International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management, 16(5), 1009-1029.

¹² Aziz, S., Husin, M. M., & Ashfaq, M. (2020). Harmonising microfinance with Islamic banking. In Handbook of Research on Theory and Practice of Global Islamic Finance (pp. 240-258). IGI Global Scientific Publishing.

¹³ Abdalla, R. A., Alaraj, H. K., & Mulla, G. S. (2024). The Contribution of Islamic Banking and Finance to the Sustainable Development Goals of 2030. In Sustainable Innovations in Management in the Digital Transformation Era (pp. 249-261). Routledge.

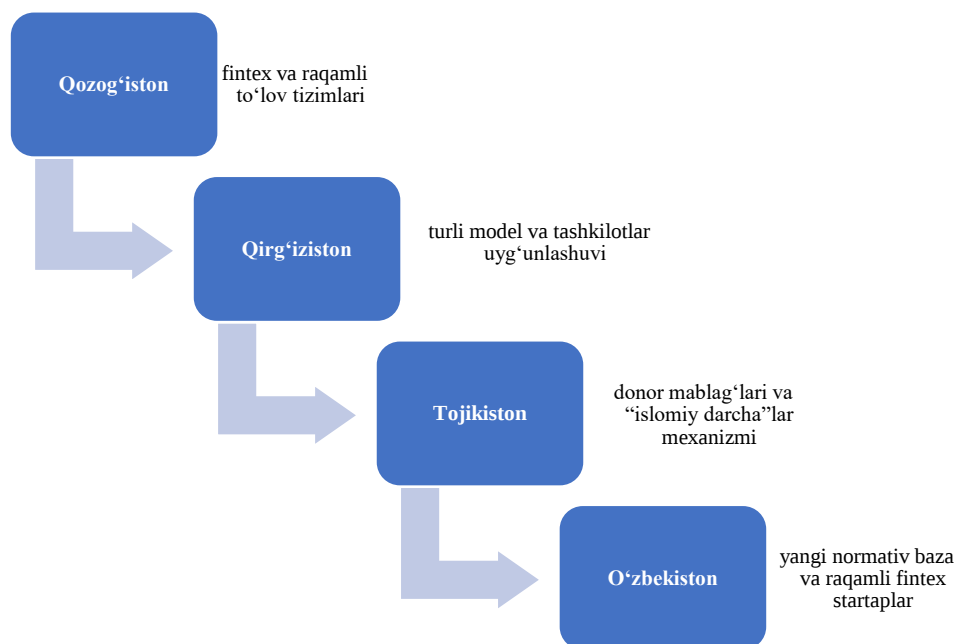
Izoh: 1 – boshlang'ich bosqich, 2 – o'sish, 3 – kengayish, 4 – integratsiya, 5 – yetuk bosqich. Baholar muallif tomonidan ochiq manbalar, rasmiy hisobotlar va amaliyotdagi ko'rsatkichlar asosida shakllantirilgan.

1-jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, mintaqada islomiy mikromoliyaning fintex texnologiyalariga tayanishi nisbatan tez rivojlanmoqda, biroq ijtimoiy moliya (zakot va vaqf mablag'lari)ni tizimga to'liq kiritish hali sust ketmoqda. Shu bois, moliya sektorining ijtimoiy komponentini kuchaytirish kelajakdagi eng muhim yo'nalishlardan biri deya hisoblash mumkin.

O'zbekiston uchun olingan natijalar yangi huquqiy asoslarning samarali ishlashi uchun institutsional yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

2024-yilda Markaziy bank tomonidan tasdiqlangan nizom asosida "Apex Moliya", "Ansor MMT" faoliyat boshladi, shuningdek, "IMAN" fintex platformasi ham samarali faoliyat olib bormoqda. Ularning tajribasi milliy mikromoliya sektorida islomiy instrumentlarning shakllanayotganini isbotlaydi. Shu bilan birga, sohada uchta asosiy yo'nalishni rivojlantirish ehtiyoji mavjud:

1. Shariat nazoratini milliy standartlar asosida bixillashtirish;
2. Kapital manbalarini kengaytirish va ijtimoiy moliyani tizimga kiritish;
3. Raqamli texnologiyalar yordamida risk baholash, monitoring va hisobot tizimini takomillashtirish.



1-rasm. Markaziy Osiyoda islomiy mikromoliyaning rivojlanish bosqichlari va asosiy drayverlari

Natijalar tahlilidan ma'lum bo'lishicha, yuqori samaradorlikka erishish uchun uchta omilning uyg'unligi zarur: shaffof shariat nazorati, ijtimoiy moliya manbalarini tijorat tizimlari bilan birlashtirish hamda fintex yechimlaridan keng foydalanish. Shu yondashuv islomiy mikromoliyani iqtisodiy barqarorlik bilan bir qatorda ijtimoiy adolat va moliyaviy inklyuziyani ta'minlash vositasiga aylantiradi.

O'zbekiston misolida bu modelni bosqichma-bosqich joriy etish orqali mikromoliya sektori samaradorligini oshirish, aholining moliyaviy

xizmatlardan foydalanish imkonini kengaytirish hamda shariatga mos, halol moliyaviy muhitni shakllantirish mumkin.

Muhokama. Dunyoda islom mikromoliyasining umumiy mikromoliya sektori ichidagi ulushi juda kichik. CGAP tomonidan 19 musulmon mamlakatida 125 dan ortiq islom mikromoliya institutlari bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, islom mikromoliya xizmatlaridan foydalanuvchi mijozlar soni taxminan 380 ming kishini tashkil etgan. Bu raqam umumiy mikromoliya mijozlarining atigi 0,5 foizini tashkil qiladi¹⁴.

2-jadval

Islom mikromoliya modellarning qamrovi¹⁵

Tashkilot turi	Ulushi (son jihatdan)	Mijozlar ulushi	Samaradorlik*
Qishloq/Kasaba banklari	77%	16%	0,21
NNT	10%	17%	1,70
Bankdan tashqari moliya tashkilotlari	5%	3%	0,60
Kooperativlar	4%	1%	0,25
Tijorat islom banklari	3%	60%	20,0
Boshqalar	1%	2%	2,0

Izoh: *Tashkilot samaradorligi "Erishilgan mijozlar ulushi / Tashkilotlar soni ulushi" formulasi asosida hisoblanadi.

Islom mikromoliya institutlarining (IMI) tashkil etilish shakllariga ko'ra ularning sektordagi ulushi va xizmat ko'rsatgan mijozlar soni tahlil

¹⁴ El-Zoghbi, M., & Alvarez, K. (2015). Understanding costs and sustainability of Sharia-compliant microfinance products. CGAP Focus Note, Consultative Group to Assist the Poor, Washington, DC, USA.

¹⁵ Nur, Indah. Islamic Microfinance and Poverty Alleviation: A Case Study of Akhuwat-Pakistan : PhD Thesis. – Durham : Durham University, 2013.

qilinganda, qishloq/kasaba banklari soni jihatidan sektordagi ulushining 77 foizini, nodavlat notijorat tashkilotlari (NNT)ning 10 foizini, tijorat islom banklarining esa atigi 3 foizini tashkil etishi aniqlangan. Shunga qaramay, islom mikromoliya xizmatlarini taqdim etuvchi islom banklarining soni nisbatan juda kam bo'lsa ham, ular qamrab olgan mijozlar soni ancha yuqori.

Xususan, xizmat ko'rsatilgan mijozlarning 60 foizi islom bankla hissasiga to'g'ri keladi, qishloq/kasaba banklari ulushi 16 foiz, NNTlar esa 17 foizni tashkil etadi. Ushbu natijalar shuni ko'rsatadiki, islom banklari tomonidan taklif etilayotgan mikromoliya xizmatlarining samaradorligi ancha yuqori.

Indoneziya tajribasidan tashqari, mavjud rasmiy moliyaviy tizimga to'liq integratsiyalashgan boshqa misol hozircha kuzatilmaydi. Bundan tashqari, islom banklari tomonidan mikromoliya xizmatlarining taklif qilinishi ham keng tarqalmagan. An'anaviy mikromoliyaga o'xshash tarzda, asosan guruhga asoslangan moliyalashtirish uslublari qo'llanilmoqda va mijozlarning katta qismi sifatida odatda ayollarni jalb etishga qaratilgan.

Quyida turli xil institutsional tuzilmalar doirasida faoliyat yuritayotgan islom mikromoliya institutlari tahlil qilinadi.

Malayziya tajribasi. Bugungi kunda islom moliyasi sohasida jahon miqyosida yetakchi davlat sifatida Malayziya e'tirof etilmoqda. Ilk qadam sifatida 1983-yilda qabul qilingan "Islamic Banking Act" orqali mamlakatda birinchi to'liq islom banki – Bank Islam Malaysia Berhad faoliyat boshlagan. Keyinchalik mazkur qonun zamonaviy moliya bozori talablariga moslashtirilib, 2013-yilda "Islamic Financial Services Act" (IFSA 2013) bilan almashtirildi. IFSA 2013 nafaqat prudensial nazoratni, balki shariatga muvofiqlikni ham majburiy talab sifatida belgiladi.

Ayrim tadqiqotchilar islom moliyasini qonunan mustahkamlash uning to'liq institutsional mustaqilligini kafolatlaydi, deb hisoblaydilar¹⁶.

Boshqalar esa, aksincha, islom moliyasiga xos instrumentlarni huquqiy tizimga juda qattiq integratsiya qilish uning bozor sharoitiga moslashuvchanligini cheklashi mumkinligini ta'kidlaydi¹⁷.

Bizning fikrimcha, O'zbekistonda ham islom moliyasi xizmatlarini kengaytirish uchun avval qonunchilik bazasini kuchaytirish zarur, chunki huquqiy kafolatlar yo'q sharoitda moliya muassasalari va mijozlar o'rtasida ishonchsizlik paydo bo'lishi mumkin.

Malayziyada islom mikromoliyasi institutsional jihatdan ikki asosiy qatlamga bo'lingan:

– Rasmiy moliya institutlari: Bank Islam Malaysia Berhad, Bank Muamalat, Maybank Islamic, shuningdek davlat moliyaviy institutlari (Agrobank, TEKUN Nasional, Amanah Ikhtiar Malaysia – AIM).

– Ijtimoiy institutlar: zakot kengashlari (State Islamic Religious Councils – SIRC), Yayasan Wakaf Malaysia va boshqa vaqf tashkilotlari.

Bu ikki qatlam "dual channel model" orqali uzviy bog'langan. Bunda ijtimoiy moliya manbalari (zakot, sadaqa va vaqf) rasmiy tijorat resurslari bilan uyg'unlashtiriladi.

Fikrimizcha, bugungi global moliyaviy tizimda aynan shunday ikki qatorli integratsiya islom mikromoliyasining eng samarali modeli hisoblanadi. Chunki u moliyaviy barqarorlik bilan birga ijtimoiy adolat tamoyillarini ham ta'minlaydi.

Bu jihatda ham ayrim mulohazalar mavjud: ayrim olimlar fikricha, bu instrumentlar iqtisodiy jihatdan an'anaviy moliyaviy mahsulotlardan farq qilmaydi, faqat "islom terminologiyasi" bilan ifoda etilgan. Ammo boshqa olimlar esa, bu instrumenlar orqali moliya tizimiga "adolat, barqarorlik va insoniylik" prinsiplari kiritilmoqda, deb baholaydilar. Bizning fikrimcha, O'zbekistonda ushbu instrumentlarni bosqichma-bosqich joriy qilish orqali nafaqat moliya bozorini diversifikatsiya qilish, balki aholining diniy-axloqiy talablariga ham javob berish mumkin.

3-jadval

Malayziyada islom mikromoliyasi xizmatlarini ko'rsatadigan asosiy tashkilotlar, ularning maqsad va natijalari

Tashkilot haqida umumiy ma'lumot	Asosiy maqsad	Islom mikromoliyasi xizmat turlari va xususiyatlari
Amanah Ikhtiar Malaysia (AIM) – 1987, nodavlat notijorat mikromoliya tashkiloti	Kambag'al oilalar va ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash	- Qarzi hasan (foizsiz qarzlarni, xizmat haqi bilan) - Guruh asosida qarzni berish - Tadbirkorlar uchun trening va murabbiylik dasturlari
TEKUN Nasional – 1998, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan mikromoliya agentligi	Kichik tadbirkorlar va savdogarlarni moliyalashtirish	Tavarruq va qarzi hasan asosidagi mikromoliyalashtirish
Agrobank – 1969 (2015-yildan to'laonli islom banki), davlatga qarashli rivojlantirish banki	Qishloq xo'jaligi mikromoliyasi	- Tavarruq - Ijara - Takoful (mikro-sug'urta) - Ar-Rahnu
Bank Islam Malaysia – BangKIT – 1983, to'laonli islom tijorat banki	Qarzi Hasan va ijtimoiy mablag'lar asosida mikromoliya	- Qarzi hasan - Zakot va naqd pul shaklidagi vaqf integratsiyalashgan - Mikromoliya trening va murabbiylik dasturlari bilan uyg'unlashgan

Malayziya tajribasi shuni ko'rsatadiki, islom mikromoliyasining muvaffaqiyati uning qonunchilikda mustahkamlanganligi, regulatorning qat'iy nazorati va ijtimoiy moliya institutlari bilan uzviy bog'lanishiga asoslanadi. Fikrimizcha, O'zbekiston uchun ham Malayziya modeli muhim namuna bo'la oladi. Ammo bizdagi huquqiy va institutsional sharoitlardan kelib chiqib, to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish emas, balki moslashtirish yo'lini tanlash maqsadga muvofiq. Ayniqsa, zakot va vaqf institutlarini davlat va tijorat moliya tizimi bilan uyg'unlashtirish, bizzingcha, milliy iqtisodiy islohotlar uchun katta imkoniyat yaratadi.

Pokiston tajribasi. Pokiston eng keng qamrovli mikromoliya tartibotlariga ega davlat hisoblanadi. Hozirda Pokiston mikromoliya sohasida yetakchi mamlakatlardan biri bo'lib, NNT modeli sifatida namuna sifatida ko'riladigan Akhuwat islom mikromoliyasi amaliyoti ham shu yerda faoliyat yuritadi. Kambag'allikka qarshi kurashda Pokistonda mikromoliya institutlarilarga (MMI) alohida e'tibor

qaratilib, 2001-yilda hukumat tomonidan maxsus me'yoriy hujjat qabul qilingan. Pokiston hukumati 2001-yilda qabul qilgan hujjatga ko'ra, rasmiy ravishda belgilangan minimal daromad miqdoridan pastroq daromad topadigan odamlar "mikromoliya mijozlari" sifatida tan olingan. Bundan tashqari, muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan MMilar rag'batlantirilib, ularning to'liq huquqli bankka aylanishi uchun 5 yil muddatga soliq imtiyozlari berilgan¹⁸.

Islom mikromoliyasi xizmatini taqdim etuvchi moliyaviy tashkilotlar uchun 2006-yilda Pokiston Markaziy banki tomonidan keng qamrovli "Moliyaviy muassasalar uchun islomiy mikromoliyalashtirish faoliyati bo'yicha qo'llanma" ¹⁹ chop etilgan. Unda islom mikromoliyasining to'rtta institutsional modeli belgilangan va ularga nisbatan standartlar ishlab chiqilgan. Mazkur qo'llanma juda keng qamrovli bo'lib, ayrim jihatlari boshqa mamlakatlar uchun ham namuna bo'la oladigan xususiyatlarga ega. Mazkur hujjatda ko'zda tutilgan asosiy to'rt model quyidagilardan iborat:

¹⁶ Yahya, S. (2019). Comparative Study Of The Legal Frameworks Of Islamic Banking In Nigeria And Malaysia. Available at SSRN 5190179.

¹⁷ El-Gamal, M. A. (2006). Islamic finance: Law, economics, and practice. Cambridge University Press.

¹⁸ Abdul Rahman R., Dean F. Challenges and solutions in Islamic microfinance //Humanomics. – 2013. – T. 29. – №. 4. – C. 293-306.

¹⁹ State Bank of Pakistan. Guidelines for Islamic Microfinance Business by Financial Institutions. Islamic Banking Department. 2007.

Pokistondagi islom mikromoliyaning to'rtta institutsional modeli²⁰

Islom mikromoliya banklari	Islom banklari tarkibida islom mikromoliya xizmatlari
Islomiy mikromoliya banklarining faoliyat doirasi, majburiyatlari va minimal ustav kapitali hajmi farq qiladi: - Mamlakat bo'yicha: kamida 1 000 mln Rup (taxminan 11,3 mln AQSH dollari) - Viloyat darajasida: kamida 500 mln Rup (taxminan 5,6 mln AQSH dollari) - Mintaqaviy darajada: kamida 400 mln Rup (taxminan 4,5 mln AQSH dollari) - Tuman darajasida: kamida 300 mln Rup (taxminan 3,4 mln AQSH dollari). Bundan tashqari, har bir bank uchun Shariat maslahatchisi tayinlash majburiyati mavjud.	Pokistonda islomiy banklar ham kam daromadli qatlamlarga mikromoliya xizmatlari ko'rsatishga rag'batlantiriladi. 2006-yilda qabul qilingan yo'riqnoma ularga ham taalluqli. Shariatga mos ravishda, banklar to'rtta shaklda mikromoliya xizmati taklif etishi mumkin: mavjud filiallarda maxsus "mikromoliya oynasi", alohida shoxobcha (filial)lar ochish va mobil banking, yangi sho'ba tashkil etish yoki mavjud MMlarni moliyalashtirish.
An'anaviy banklar tarkibida islom mikromoliya xizmatlari	An'anaviy mikromoliya banklari tarkibida islom mikromoliya xizmatlari
Muayyan shartlarga rioya qilgan holda an'anaviy banklarga ham islomiy mikromoliya xizmatlarini taqdim etishga ruxsat beriladi. Shartlarga quyidagilar kiradi: islomiy va foizli mablag'larning ajratilishi, Shariat maslahatchilari nazorati va ichki shariatga moslik tizimining mavjudligi.	An'anaviy mikromoliya banklari ham muayyan kriteriyalarga javob bersa, islomiy mikromoliya xizmatlarini taklif etishlari mumkin. Pokiston hukumati muvaffaqiyatli MMlarning bank maqomini olishlari uchun besh yil muddatga soliqdan ozod qilish orqali rag'batlantiradi.

Umuman olganda, mikromoliyaning, xususan islom mikromoliyasining jamiyatning kam daromadli qatlamlariga kengroq xizmat ko'rsatishini ta'minlash uchun davlat hokimiyatlari tomonidan turli huquqiy me'yorlar ishlab chiqilmoqda. Shu bilan birga, ayrim olimlar mikromoliyaga oid huquqiy me'yorlarni joriy etishda shoshilmaslik kerakligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, Bangladesh va Indoneziya kabi mamlakatlarda, mikromoliya ko'pincha maxsus huquqiy asoslarsiz ham tabiiy ravishda rivojlanishi mumkin²¹.

Pokistonda faoliyat yuritayotgan Akhuwat ham NNT modelida foizsiz mikromoliya taqdim etayotgan tashkilotlardan biri bo'lib, erishgan muvaffaqiyati bilan e'tiborga loyiqdir. Akhuwatning an'anaviy mikromoliyadan eng katta farqi uning foizsiz moliya asosida ishlashidir. Tashkilot Qur'oni karim va hadisi shariflarda maqtalgan qarzi hasan (foizsiz qarz) tamoyiliga asoslangan holda faoliyat yuritadi. Akhuwatning asosiy g'oyasi: "Rahm-shafqat va tenglik tamoyillari asosida qurilgan, qashshoqlik yo'q qilingan jamiyat". Akhuwatning missiyasi: "Foizsiz mikromoliya orqali kambag'al oilalarni iqtisodiy va

ijtimoiy jihatdan mustahkamlash, ularning tadbirkorlik salohiyatini ishga solish, salohiyatni rivojlantirish va ijtimoiy yo'naltirish orqali qashshoqlikni bartaraf etish".

Akhuwat tashkil etish g'oyasi 2001-yilda Lahorda oddiy xayriya faoliyati sifatida olib borilgan va foizsiz mikromoliya qanday qilib barqaror ishlashi mumkinligi sinovdan o'tkazilgan. Vaqt o'tishi bilan xayriyalar asoschilarning kutilganidan ancha ortiq darajada oshdi. 2003-yilga kelib xayriyalar hajmi 1,5 million rupiyaga yetdi, qarzlarining qaytarilishi esa 100% darajada bo'ldi. Natijada Akhuwatni rasmiylashtirishga qaror qilindi va u 1860-yilgi "Jamiyatlarni ro'yxatdan o'tkazish to'g'risida"gi qonun asosida ro'yxatdan o'tkazildi. Birinchi filial Lahorning Tovnsip hududida ochildi va keyingi yillarda jamiyat qo'llab-quvvatlovi bilan boshqa hududlarga ham kengaytirildi.

Akhuwat kam daromadli aholi qatlamining turli ehtiyojlarini qondirish maqsadida bir qator moliyalashtirish mahsulotlarini taqdim etadi.

Akhuwat moliyalashtirish mahsulotlari²²

Kredit turi	Maqsad / Qo'llanish sohasi	Miqdori va shartlari
Oilaviy tashabbus krediti	Yangi ish boshlash yoki mavjud faoliyatni kengaytirish. Barqaror daromad yaratish.	10 000 – 30 000 rupi (dastlabki odatda 15 000). Biznes-reja talab qilinadi. Barcha oila a'zolari jalb qilinadi.
Qutqaruv (ozodlik) krediti	Sudxo'rlardan qarzдорlarni ozod qilish. Asosiy qarzni bir yo'la to'lab, Akhuwatga oyma-oy foizsiz qaytariladi.	Limit 50 000 rupi (zarurat bo'lsa ko'proq). Maxsus komissiya qaror qiladi.
Ta'lim krediti	O'quvchilar yoki ularning qaramoqdagilarining o'qishini davom ettirishga yordam.	Maksimal 25 000 rupi. O'quv to'lovi, kitob, anjomlar, imtihon xarajatlari uchun.
Sog'liqni saqlash krediti	Kutilmagan tibbiy muammolarni qoplash.	10 000 – 20 000 rupi. Sog'liqni saqlash dasturi bilan uyg'un holda.
Favqulodda holat krediti	Tibbiy xarajatlar, jihozlarni ta'mirlash, transport va boshqa zaruriy ehtiyojlar uchun.	5 000 – 10 000 rupi. 1 yil ichida qaytariladi. Boshqa kreditlar bilan birga olinishi mumkin.
Uy-joy krediti	Uylarni ta'mirlash, kengaytirish, zarur qurilish ishlari uchun.	30 000 – 70 000 rupi. 2 yil ichida qaytariladi. Faqat zaruriy ehtiyojlar uchun.
Nikoh krediti	Qiz farzandlarning nikoh marosimi va sep xarajatlarini yengillashtirish.	Maksimal 20 000 rupi.

Qarz berishda moliyalashtirish jarayoni dastlab dastur haqida ma'lumot berish bilan boshlanadi va kreditni kuzatib borish bilan davom etadi (6-jadval).

²⁰ State Bank of Pakistan. Guidelines for Islamic Microfinance Business by Financial Institutions. Islamic Banking Department. 2007.

²¹ Peck Christen, R., Lyman, T. R., & Rosenberg, R. (2003). Guiding principle on regulation and supervision of microfinance.

²² Nur, Indah. Islamic Microfinance and Poverty Alleviation: A Case Study of Akhuwat-Pakistan : PhD Thesis. – Durham : Durham University, 2013.

6-jadval
Akhuwat qarz berish jarayoni bosqichlari²³

T/r	Bosqich	Amal / Mazmuni	Mas'ullar / Ishtirokchilar
1	Ariza topshirish	Qarzdor ariza to'ldiradi va dastlabki ko'rib chiqishdan o'tadi	Qarzdor, filial xodimi
2	Ijtimoiy baholash	Qarzdorning daromadi, obro'si va oilaviy sharoiti o'rganiladi	Akhuwat ijtimoiy baholash xodimlari
3	Biznes-reja	Nomzodlar biznes-reja taqdim etadi va muhokama qilinadi	Qarzdor, oilasi, filial xodimlari
4	Kafillik	Har bir qarzdor kamida 2 nafar kafil ko'rsatadi	Qarzdor va kafillar
5	Kreditni tasdiqlash	Arizalar filial va tegishli komissiya tomonidan tasdiqlanadi	Kredit komissiyasi
6	Kreditni tarqatish	Masjid yoki cherkovda marosim tarzida kredit ajratiladi; ijtimoiy yo'naltirish bo'lib o'tadi	Filial xodimlari, qarzdorlar, kafillar
7	Monitoring va to'lovlarni nazorat qilish	Qarzdor uyiga tashrif, to'lovlar monitoringi	Filial xodimlari

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Akhuwat tashkil etilganidan buyon 3,65 milliondan ortiq oila mikromoliya instrumentlari orqali moliyaviy qo'llab-quvvatlangan ²⁴ (7-jadval). Dasturdan foydalanishda gender taqsimoti deyarli muvozanatli bo'lib, kreditlarning 56 foizi erkaklarga, 44 foizi esa ayollarga ajratilgan.

Tashkilot tomonidan ajratilgan jami kredit hajmi 334,8 milliard Pokiston rupiyasini (PKR) tashkil etib, bu ko'rsatkich Akhuwat'ning moliyaviy faoliyati ko'lamining yildan-yilga ortib borayotganini tasdiqlaydi. Hozirgi kunda 685,6 mingta faol kredit mavjud bo'lib, ularning umumiy portfeli 109,2 milliard rupiyaga teng (7-jadval).

Kreditlarning qaytarilish intizomi yuqori darajada ta'minlangan bo'lib, qaytarilish darajasi 99,96 foizni tashkil etadi. Bu esa Akhuwat modelining moliyaviy barqarorligini hamda ijtimoiy ishonchligini ifodalaydi.

Hozirgi paytda tashkilot Pokistonning turli hududlarida faoliyat yuritib, 891 ta filial orqali aholiga xizmat ko'rsatmoqda. Ushbu keng qamrovli tarmoq Akhuwatning moliyaviy inklyuziyani ta'minlashdagi o'rni va ahamiyatini yanada mustahkamlamoqda.

7-jadval
Akhuwatning joriy moliyaviy ko'rsatkichlari²⁵

Ko'rsatkich	Qiymat
Qo'llab-quvvatlangan oilalar soni	3 651 161
Erkak a'zolarga berilgan kredit	3 781 368 (56%)
Ayol a'zolarga berilgan kredit	2 914 321 (44%)
Umumiy ajratilgan kredit (PKR)	334 780 667 177
Qaytarilish darajasi	99,96%
Faol kreditlar soni	685 653
Amaldagi kredit portfeli (PKR)	109 226 693 127
Filiallar soni	891

Kreditlarning qaytarilish intizomi yuqori darajada ta'minlangan bo'lib, qaytarilish darajasi 99,96 foizni tashkil etadi. Bu esa Akhuwat modelining moliyaviy barqarorligini hamda ijtimoiy ishonchligini ifodalaydi.

Hozirgi paytda tashkilot Pokistonning turli hududlarida faoliyat yuritib, 891 ta filial orqali aholiga xizmat ko'rsatmoqda. Ushbu keng qamrovli tarmoq Akhuwatning moliyaviy inklyuziyani ta'minlashdagi o'rni va ahamiyatini yanada mustahkamlamoqda.

8-jadval
Akhuwatning yillik moliyaviy ko'rsatkichlari²⁶

Yil	Kreditlar soni	Ajratilgan mablag' (PKR)	Qaytarilish darajasi	Shaharlar soni	Filiallar soni	Xodimlar soni
2024-2025	369 343	79 522 071 940	99,93 %	449	865	3 383
2023-2024	418 287	28 442 535 836	99,95 %	422	854	2 904
2022-2023	474 469	26 606 960 375	99,93 %	421	856	3 322
2021-2022	543 295	32 449 209 000	99,97 %	520	854	4 033
2020-2021	658 979	28 647 079 096	99,99 %	450	791	3 698
2019-2020	760 322	27 905 837 674	99,99 %	425	836	3 855
2018-2019	633 987	19 649 563 816	99,99 %	400	813	4 235
2017-2018	731 302	21 607 796 495	99,99 %	435	791	4 427

²³ Akhuwat. Loan Process. – URL: <https://akhuwat.org.pk/programs/loan/process>

²⁴ Akhuwat's monthly progress report, august, 2025 // <https://akhuwat.org.pk/reports>

²⁵ Akhuwat's monthly progress report, august, 2025 // <https://akhuwat.org.pk/reports>

²⁶ Akhuwat's yearly progress report, august, 2025 // <https://akhuwat.org.pk/reports>

2016-2017	619 396	16 585 952 800	99,96 %	386	683	5 693
2015-2016	496 458	11 205 522 500	99,92 %	291	500	3 497
2014-2015	367 798	7 310 527 000	99,92%	233	357	2 013
2013-2014	234 883	4 047 109 100	99,85%	219	271	1 549
2012-2013	159 138	2 580 467 000	99,82%	165	169	869
2011-2012	67 683	1 137 684 000	99,83%	105	81	615
2010-2011	34 194	418 211 100	99,80%	33	60	343

8-jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2010-2011-yildan 2024-2025-yilgacha Akhuwat faoliyati keskin kengaydi. Kreditlar soni 34 mingdan 760 ming donagacha oshib, keyingi yillarda biroq kamaygan bo'lsa-da, ajratilgan mablag' hajmi 418 mln PKRdan 79,5 mlrd PKRgacha ko'paydi.

Qaytarilish darajasi doimiy ravishda yuqori (99,8-99,9 %) bo'lib, modelning barqarorligini ko'rsatadi. Geografik qamrov 33 shahardan 450 ga yaqin shahargacha kengaydi, filiallar soni esa 60 tadan 865 taga yetdi.

Umuman olganda, Akhuwat so'nggi 15 yilda kredit hajmi, filiallari va qamrovini bir necha baravar kengaytirib, yuqori intizomli mikromoliya modeli sifatida shakllandi.

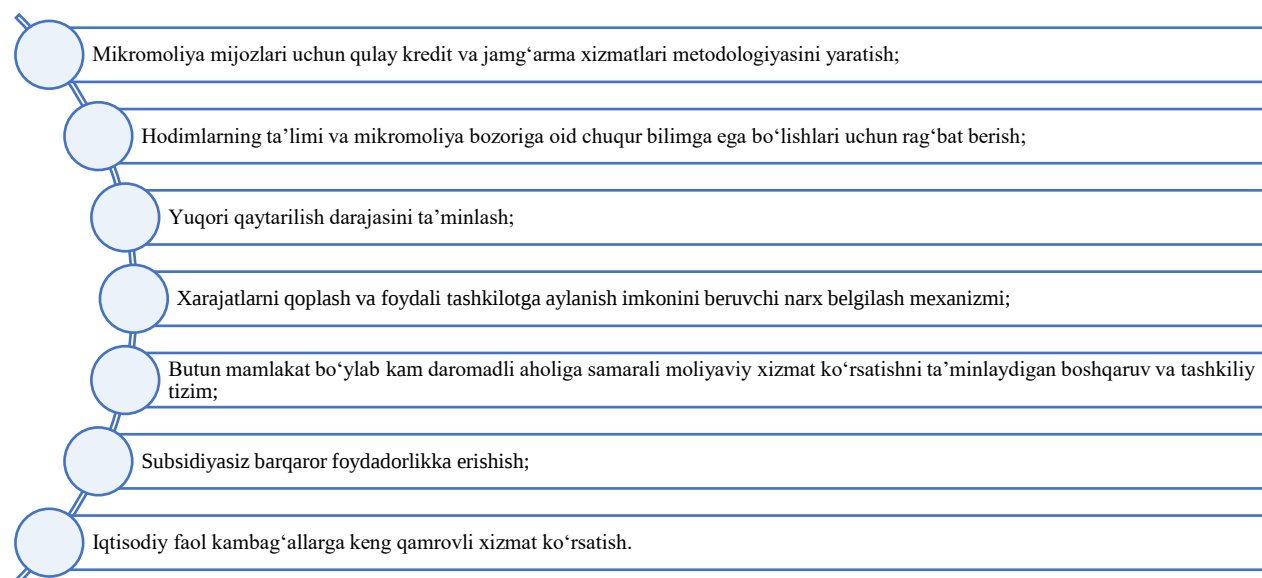
Pokiston mikromoliya sohasida yetakchi mamlakatlardan biri bo'lib, kambag'allikka qarshi kurashda mikromoliya institutlariga alohida e'tibor qaratiladi. Davlat tomonidan yaratilgan huquqiy asoslar orqali kam daromadli aholiga moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyati berilgan, muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan tashkilotlar esa qo'shimcha imtiyozlar bilan rag'batlantirilmoqda. Pokistondagi

islom mikromoliya tajribasi foizsiz moliyalashtirish, ijtimoiy hamkorlik va mas'uliyat tamoyillariga tayangan holda kambag'allikka qarshi kurashning samarali modeli sifatida shakllangan.

Indoneziya tajribasi. Islom mikromoliyasida keng qo'llaniladigan modellaridan yana biri bu mahalliy/qishloq banki (rural bank) modelidir. Ushbu model asosida Indoneziya muvaffaqiyatli faoliyat yuritmoqda. Bu yerda BPRSlar ("Bank Perkreditan Rakyat Syariah" – islom qishloq banklari) faoliyat yuritib, keng tarqalgan.

Indoneziya mikromoliya borasida muhim muvaffaqiyatli tajriba sifatida qayd etiladi. Robinson (2001)ning ta'kidlashicha, bu muvaffaqiyat bir nechta omillar uyg'unligidan kelib chiqqan ²⁷(2-rasm).

Ushbu shartlarni amalga oshira olgan Indoneziyada turli xil mikromoliya institutlari mavjud: BPR (an'anaviy qishloq banklari), BMT (islom kooperativlari), BPRS (islom qishloq banklari) va an'anaviy banklarning mikromoliya dasturlari ²⁸. Islom mikromoliyasining kengayishida ayniqsa BPRS va BMT muhim rol o'ynaydi.



2-rasm. Indoneziya mikromoliya sohasidagi muvaffaqiyatlari omillari

Indoneziyada qishloq banklarining tarixi uzoq yillarga borib taqalsa-da, ularning rasmiy huquqiy tartibga kiritilishi 1988-yildagi Prezident farmoni bilan amalga oshirildi. Keyingi yillarda (1992, 1998) yangi farmonlar chiqarildi va Indoneziya Markaziy banki tomonidan nazorat qilinadigan xususiy qishloq banklariga ruxsat berildi ²⁹. Shu asosda birinchi qishloq banki 1989-yilda, birinchi islomiy qishloq banki esa 1991-yilda tashkil etildi.

BPRSlarning asosiy maqsadi – kambag'al aholining tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashdir. Ularning egalari odatda jismoniy shaxslar, islomiy jamg'armalar, xususiy kompaniyalar bo'lib, ba'zan mahalliy hokimiyat organlari ham ulushdor sifatida qatnashadi ³⁰. Markaziy bank nazoratidagi BPRSlar odatiy banklar kabi turli shakllarda omonat qabul qilish huquqiga ega.

BPRSlar mijozlarini ikki guruhga bo'lib, moliyalashtirish usullarini shunga moslashtiradi ³¹:

– Birinchi guruh – kamida ikki yildan beri muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan va tajribaga ega tadbirkorlar. Ular uchun murabaha, mushoraka, mudaraba kabi foyda bo'lish asosidagi mahsulotlar taklif qilinadi.

– Ikkinchi guruh – ilgari hech qanday ish tajribasiga ega bo'lmagan yangi mijozlar. Ular kam sonli va xavfliroq bo'lganliklari uchun oddiyoq mahsulot – qarz-i hasan asosida qo'llab-quvvatlanadi. Shart shuki, mablag'lar iste'molga emas, daromad keltiruvchi faoliyatlarga sarflanishi kerak.

BPRSlar Indoneziyada islom moliya sektorida tez o'sishga erishdi. 1990-yillarda ularning soni atigi 4 ta bo'lgan bo'lsa, 2023-yil noyabr oyida Indoneziyada BPRSlar soni 173 tagacha yetgan ³².

²⁷ Robinson, M. (2001). The microfinance revolution: Sustainable finance for the poor. World Bank Publications.

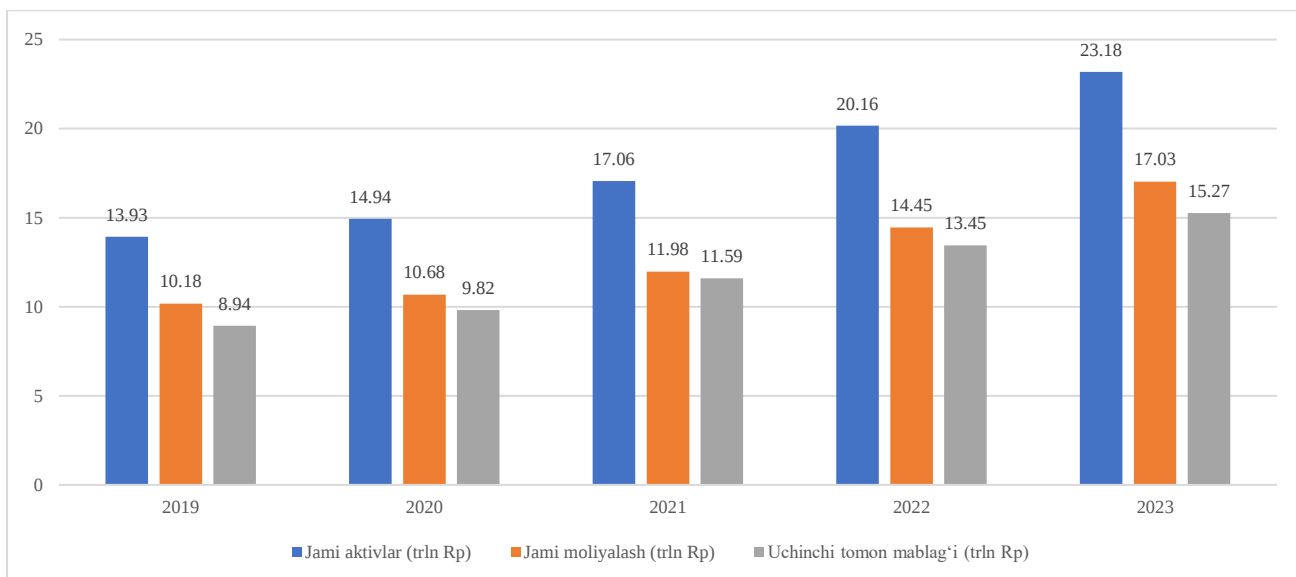
²⁸ Telaga, D. M., & Ahmed, H. (2013). Why is growth of Islamic microfinance lower than its conventional counterparts in Indonesia?. Islamic Economic Studies, 21(1).

²⁹ Ahmed, H. (2013). Financial inclusion and Islamic finance: organizational formats, products, outreach, and sustainability. Economic development and Islamic finance, 203.

³⁰ Seibel, H. D., & Dwi Agung, W. (2006). *Islamic microfinance in Indonesia* (No. 2006, 2). Working Paper.

³¹ Seibel, H. D. (2013). Islamic Microfinance in Indonesia: The Challenge of Institutional Diversity, Regulation and Supervision 1. In *Shari'a Compliant Microfinance* (pp. 147-169). Routledge.

³² Tarmizi, E., Rachmad, D., Ali, Z. M., & Maulida, S. (2024). Performance Evaluation of Sharia Rural Banks: Maqashid Shariah Index Approach (Case Study: Sharia Rural Banks in West Java, Indonesia). *International Journal of Economics (IJE)*, 3(1).



3-rasm. BPRS aktivlari, moliyalash va uchinchi tomon mablag'lari (trillion rupiyada)³³

2019-2023-yillar davomida Indoneziyadagi shariat qishloq banklari (bprs) aktivlari barqaror o'sdi: jami aktivlar 13,93 trln rupiyadan 23,18 trln rupiyaga yetdi. Shu davrda moliyalash hajmi 10,18 trln rupiyadan 17,03 trln rupiyaga, uchinchi tomon mablag'lari esa 8,94 trln rupiyadan 15,27 trln rupiyaga ko'tarildi. Bu ko'rsatkichlar BPRS sektorining islom moliyasi xizmatlar ko'rsatishda tobora muhim o'rinni egallayotganini ko'rsatadi.

Qozog'iston tajribasi. Qozog'istonda islomiy bank sektori islomiy fintex va mikromoliya kompaniyalari bilan to'ldirilmoqda.

Jumladan, *Tayyab kompaniyasi* 2021-yilda ishga tushirilgan bo'lib, mijozlarga darhol chiqariladigan raqamli islomiy debet kartalar, shuningdek raqamli to'lovlar va pul o'tkazmalari xizmatlarini taklif etadi. Asoschilardan biri D.Usponov ilgari Al Saqr islomiy lizing kompaniyasida faoliyat yuritgan bo'lib, 15 yillik bank tajribasiga ega edi. Shu bilan birga, uning tadbirkorlik tashabbusi ham katta rol o'ynagan. Usponovning intervyularida ta'kidlanishicha, Al Saqr aynan uning rahbarligida Qozog'iston tadbirkorlikni rivojlantirish jamg'armasi "Damy" orqali davlat qo'llov dasturini boshlash tashabbusini ilgari surgan. Bu tashabbus orqali islom moliya kompaniyalari ilk bor davlat qo'llov choralariidan foydalanish imkoniga ega bo'ldi. Keyinchalik Usponov keng jamoatchilik uchun raqamli islomiy bank tuzish g'oyasini ishlab chiqdi. Bu g'oya 2019-yilda Al Saqr tomonidan chiqarilgan Qozog'istondagi ilk halol bank kartalari tajribasiga asoslandi. Atigi 2,5 oyda 12,5 ming karta chiqarilgan, ayrim kunlarda esa 1,5 minggacha ariza olingan edi. Biroq bank hamkor yopilib qolgach, loyiha to'xtab qolgan³⁴. Tayyab Dubaydagi StartUpBootCamp akseleratsiya dasturidan o'tib, unga Dubai FinTech Ventures (Visa to'lov tizimi hamkori) investitsiya kiritdi. Keyinchalik jamoa Qozog'istonga qaytib, mahalliy RBK banki bilan shartnoma tuzdi va mobil ilova ishga tushirdi. Ilova bir oy ichida 12 ming marta yuklab olindi³⁵. Tayyab kartalari shariat qoidalariga muvofiq cheklovlarga ega: ular kazino, qimor o'yinlari va lotereya xizmatlari, spirtli ichimliklar va tamaki mahsulotlari sotiladigan maxsus do'konlarda ishlatilmaydi. Shu bilan birga, oddiy oziq-ovqat do'konlari, restoran va kafe kabi joylarda foydalanish mumkin. 2023-yilga kelib, kompaniya 100 minginchi kartasini chiqardi, mobil ilova foydalanuvchilari esa 130 mingdan oshdi³⁶. Amaliyot shuni ko'rsatdiki, shariatga mos moliyaviy mahsulot taqdim etilganda, mijozlar odatda barcha mablag'larini halol kartalarga o'tkazib, ilgari foydalangan moliyaviy mahsulotlarini yopadilar. Shariat talablariga rioya qilinishini Shariyah Review Bureau xalqaro tashkiloti va Qozog'iston musulmonlari diniy idorasi nazorat qiladi. 2021-yil oxirida ular hamkorlik memorandumini imzolagan bo'lib, uning maqsadi nafaqat

shariat nazoratini, balki raqamli platforma orqali sadaqa kabi xayriya to'lovlari qo'llab-quvvatlashdir³⁷.

So'nggi yillarda kompaniya faoliyati kengaydi:

- 2021-yilda Rossiya bozoriga chiqish uchun Islomiy biznes xalqaro assotsiatsiyasi bilan memorandum imzoladi;
- 2022-yilda ishlatilgan avtomobillar uchun islomiy muddatli to'lov xizmatini e'lon qildi;

- 2023-yilda Samarqandda (O'zbekiston) o'tgan Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki (EBRD)ning 32-yillik yig'ilishida "Outstanding Digital Project in Central Asia" mukofotiga sazovor bo'ldi.

Xususiy kompaniya Alif Islamic Bank Ltd. Kompaniya 2022-yil oxirida islom moliyalashtirish bilan bog'liq faoliyat yuritish uchun "Astana" Xalqaro Moliyaviy Markazi (AXMM) litsenziyasini oldi. **Alif Islamic Bank** kichik va o'rta biznesni rivojlantirish uchun 1 yildan 3 yilgacha muddatga tavaruq standart asosida kapital taqdim etishga ixtisoslashgan. 50 million tengagacha bo'lgan kapital avtomobil va ko'chmas mulk garovi evaziga, 10 million tengagacha esa garovsizlik asosida beriladi. Kompaniya saytiga ko'ra, uning Shariat kengashi uch nafar ekspertlardan iborat. Kompaniyaning asoschisi N.Baybaliev bundan avval, 2019-yilda klassik "Quantum" mikromoliya tashkilotini ishga tushirib, biznes mikromoliyalashtirish bo'yicha tajriba orttirgan.

Xususiy kompaniya Kazakhstan Islamic Finance Company Ltd. Bu kompaniya haqida ma'lumot juda kam. Faqatgina shuni ma'lumki, Kazakhstan Islamic Finance Company 2021-yil sentyabr oyida AXMMda ro'yxatdan o'tgan. U butun Qozog'iston bo'ylab kichik va o'rta biznesni moliyalashtirish bilan shug'ullanadi.

Proportunity 2019-yilda tashkil etilgan ko'chmas mulkka kollektiv investitsiya kiritish uchun kraudfanding platformasi hisoblanadi. Startup orqali to'rt xil investitsiya fondi yordamida 1 kv.metrdan boshlab turar-joy yoki tijorat ko'chmas mulkini sotib olish mumkin. Kompaniya asoschisining so'zlariga ko'ra, 7 ming investordan 500 ga yaqini platformaning muntazam foydalanuvchisi hisoblanadi. Platforma tranzaksiyalar uchun komissiyalardan (2-4%) va olingan daromaddan (20%) foyda oladi. Kompaniyaning yillik tushumi taxminan 6 mlrd tengeni tashkil etadi.

Kompaniyaning islom bankiga aylanishi mijozlarning so'nggi paytlarda islom moliyasi tamoyillarga amal qilishga bo'lgan qiziqishi bilan bog'liq. Yaqin kelajakdagi rejalarda – AXMM bank litsenziyasini olish va Qozog'istonda "Islamic Bank of Real Estate"ga aylanish. Shu maqsadda Proportunity xizmatlari kengaytirilmoqda: muddatli to'lov, ekvayring, depozitlar, hisob raqamlarini yuritish va boshqalar.

³³ Tarmizi, E., Rachmad, D., Ali, Z. M., & Maulida, S. (2024). Performance Evaluation of Sharia Rural Banks: Maqashid Shariah Index Approach (Case Study: Sharia Rural Banks in West Java, Indonesia). *International Journal of Economics (IJE)*, 3(1).

³⁴ Нагимова, А. З. (2022). Исламские финансы в странах СНГ: прошлое и будущее. М.: ИНФРА-М.

³⁵ Первая цифровая исламская карта Таууаб запущена в Казахстане // Капитал, 21 июля 2021 // [Первая цифровая исламская карта Таууаб запущена в Казахстане - новости Kapital.kz](#)

³⁶ Первый исламский финтех Таууаб выпустил 100 тысяч карт // Хабар 24 : сайт. – 2023. – 7 февраля. – Текст : электронный // [Первый исламский финтех Таууаб выпустил 100 тысяч карт](#)

³⁷ ДУМК и первый исламский финтех Таууаб подписали меморандум о сотрудничестве // Капитал : сайт. – 2021. – 24 ноября. – Текст : электронный // [ДУМК и первый исламский финтех Таууаб подписали меморандум о сотрудничестве - новости Kapital.kz](#)

Shuningdek, islomiy ipoteka, qurilish kompaniyalari uchun islom moliyaviy mahsulotlar va sukuk chiqarish ham rejalashtirilgan. Kompaniya asoschisi A.Bayevning oxirgi intervyusiga ko'ra, investorlar uchun yangi ipoteka va jamg'arma mahsulotlari joriy etilmoqda, shuningdek islomiy ekotizimni rivojlantirish uchun yangi startap sotib

olingan va natijada biznes hajmi besh barobarga oshgan³⁸. Rasmiy sayt ma'lumotiga ko'ra, garov sifatida ko'chmas mulkka asoslangan va yillik 19% gacha daromadlilikni va'da qiluvchi **halol-depozit** allaqachon yo'lga qo'yilgan. Ushbu daromad ijara to'lovlari va ko'chmas mulkni qayta sotishdagi qiymat ortishidan shakllanadi³⁹.

9-jadval. Qozog'istondagi islom mikromoliya xizmatlarini ko'rsatuvchi tashkilotlar

Tashkilot haqida umumiy ma'lumot	Asosiy xizmatlar	Shariat nazorati	Rivojlanish bosqichi va mukofotlar
Tayyab (2021, asoschisi D. Usonov va hamkorlari)	Raqamli islomiy debet kartalar, raqamli to'lovlar, pul o'tkazmalari; keyinchalik avtomobillar uchun muddatli to'lov xizmati	Shariyah Review Bureau va Qozog'iston musulmonlari diniy idorasi	100 mingdan ortiq kartalar chiqarilgan, 130 mingdan ortiq ilova foydalanuvchisi; "Outstanding Digital Project in Central Asia" mukofoti
Alif Islamic Bank Ltd. (2022, MFCA litsenziyasi, asoschisi N. Baybaliev)	Kichik va o'rta biznesni tavarruq asosida moliyalash (1-3 yil muddatga kapital)	Uch nafar ekspertlardan iborat Shariat kengashi	Yangi bank, garovli va garovsizlik asosidagi moliyalashtirish xizmatlari
Kazakhstan Islamic Finance Company Ltd. (2021, MFCA ro'yxati, asoschisi E. Adyrakov)	Kichik va o'rta biznesni moliyalashtirish	Ma'lumot kam, shariat kengashi haqida ochiq manbalarda ma'lumot yo'q	Yangi tashkilot, faoliyati haqida keng jamoatchilikka yetarli ma'lumot yo'q
Proportunity (2019, asoschisi A. Bayev)	Ko'chmas mulkka kollektiv investitsiya (1 m ² dan boshlab); halol-depozit, muddatli to'lov, ekvayring, hisob-raqamlar; istiqbolda islomiy ipoteka va sukuk	Shariat nazorati haqida to'liq ma'lumot berilmagan, "halol" brend ostida ishlaydi	Yillik tushumi yuqori, biznes hajmi kengaymoqda; islomiy bankka aylanishni rejalashtirgan

Yuqoridagi har bir tashkilot ma'lum ustunliklarga ega, xususan, Tayyab fintech yo'nalishida eng ommaviy va keng qamrovli xizmatlarga ega. Alif Islamic Bank rasmiy bank litsenziyasi asosida ishlovchi, asosan biznes moliyalashtirishga ixtisoslashgan. Proportunity asosan ko'chmas mulkka investitsiya va halol depozitlar bilan farq qiladi, istiqbolda bank maqomiga chiqishni rejalashtirmoqda.

Qirg'iziston tajribasi. Qozog'istondan farqli o'laroq, Qirg'iziston islom mikromoliya bozori ancha xilma-xildir.

Islomiy darcha "M Bulak" Qirg'iziston va MDH mamlakatlarida keng tarmoqqa ega bo'lgan yirik mikromoliya tashkilotlaridan biri bo'lib, asosan oddiy mikroreditlar bilan shug'ullanadi. Islom mikromoliyasi bu yerda 2016-yildan boshlab maxsus yaratilgan "Islomiy darcha" orqali berila boshlagan. Aslida kompaniya islom mikromoliya mahsulotlarini ishlab chiqishni 2012-yildan boshlagan. Keyinchalik, 2017-yilda "M Bulak" Islom taraqqiyot banki (IDB) va uning sho'ba tashkiloti ICD bilan shartnoma imzolagan⁴⁰. Ma'lumki, 2018-yil oxirida ushbu mikromoliya kompaniyasi Quvaytdagi Turkapitalni (Kuwait Finance House moliya guruhiga kiruvchi) aksiyador sifatida jalb etishga uringan⁴¹. 2018-yilga kelib, kompaniya portfelida 13 turdagi islom moliyaviy mahsulotlari mavjud edi. Hozirgi kunda esa islomiy darcha faqat 5 ta asosiy mahsulotga e'tibor qaratmoqda: qarzi hasan (ustav kapitalining 2%idan ko'p bo'lmagan xayriya krediti), istisno (bosqichma-bosqich ishlab chiqarish buyurtmalarini moliyalashtirish), ijara va ijara mutahiya bittamlik (islomiy lizing), shuningdek mubohaha (tovarni oldindan kelishilgan narx ustamasi bilan sotib olish). Rasmiy sayt ma'lumotiga ko'ra, bu xizmatlar 5000-300000 somgacha, 3 oydan 7 yilgacha muddatga taqdim etiladi⁴².

Islomiy darcha "Baylyk-Finans" mikrokredit kompaniyasi sifatida 2011-yilda tashkil etilgan, biroq islomiy moliyalashtirish yo'nalishi uchun litsenziyani faqat 2021-yil oxirida olgan. 2022-2023-yillarga oid moliyaviy hisobotlarda islomiy operatsiyalar aks etmagan. Kompaniya saytida alohida "Islomiy moliyalashtirish" bo'limida shunday shartlar keltirilgan: ustama miqdori 18-30% (muddat 1-36 oyga qarab), kredit summasi 5000-300000 somgacha, qisman muddatidan oldin to'lash – jarimasiz⁴³.

Bereke Finans bu kichik mikrokredit kompaniyasi 2013-yilda tashkil etilgan. U muddatli islom mikromoliya xizmatlarini 1 yildan 5 yilgacha, mudoraba va mushoraka shartnomalari asosida investitsiya loyihalarining kapitalida va daromadida qatnashish orqali taqdim etadi.

Dastlabki ustav kapitali 5 mln som bo'lsa, 2023-yilda u 10 mln somgacha oshirilgan. Auditorlik moliyaviy hisobotlariga ko'ra, kompaniya 2023-yilda mijozlarga islom moliyasi tamoyillari asosida qariyb 23 mln som mablag' ajratgan. Shu yili rezervlar chegirilgandan keyingi sof daromadi 3 mln somdan oshgan. Biroq operatsion va ma'muriy xarajatlarni hamda xodimlarga berilgan mukofotlar sababli kompaniya faoliyati zarar bilan yakunlangan. Sayt ma'lumotlariga ko'ra, kompaniya investorlarga tushumning 50%ini taqsimlaydi, to'lov va kapitalizatsiya esa har chorakda amalga oshiriladi. Moliyalashtirilgan loyihalar savdo, qurilish, ishlab chiqarish va IT kompaniyalarini qamrab olgan. Kompaniya moliyaviy oqimlarni, garovlarni va shaxsiy kafolatlarni nazorat qilish orqali risklarni boshqaradi. Investorlarning daromadlilik so'nggi olti oyda 20%dan yuqori bo'lgan⁴⁴.

IslaMiKo Finans bu tashkilot 2022-yildan buyon islom mikromoliya bozorida faoliyat yuritmoqda. Mijozlarga quyidagi shariat asosidagi mahsulotlarni taklif qiladi: mubohaha (tovarlarni muddatli to'lov asosida olish), istisno (buyurtma asosida mahsulot ishlab chiqarish va to'lovni keyinga qoldirish), mudoraba (ulushli moliyalashtirish), shuningdek, ta'lim va turizm xizmatlari uchun ijara (islomiy lizing). Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, moliyalashtirish qisqa muddatli bo'lib, 3 oydan 9 oygacha beriladi. Atigi bir yil ichida **IslaMiKo Finans** 40 mln som hajmida 3200 dan ortiq mijozlarni moliyalashtirgan, kapitalning qaytishi esa 99,2%ni tashkil etgan.

Alif Finans kompaniyasi 2023-yildan boshlab islom mikromoliya xizmatlarini taqdim etmoqda. O'z faoliyatida quyidagi shariat shartnomalaridan foydalanadi: mubohaha va tavarruq (tovar sotib olish uchun), ijara va ijara muntahiya bittamlik (uskunalar va boshqa mol-mulk sotib olish uchun), istisno va parallel istisno (buyurtma asosida ishlab chiqarish uchun), shariha/mushoraka va mudoraba, salam va parallel salam, shuningdek, qarzi hasan. Aholi va biznes vakillari bu yerda 300000 somgacha bo'lgan moliyalashtirishni 5 oydan 89 oygacha muddatga olishlari mumkin. Kompaniyaning Shariat kengashi uch nafar mahalliy ekspertlardan iborat bo'lib, ular ilgari Qirg'iziston Milliy banki tomonidan tasdiqlangan.

Islamic Finance Cooperative kooperativi mijozlarga avtomobil, ko'chmas mulk va maxsus texnika xaridi uchun islomiy moliyalashtirish xizmatlarini taqdim etadi. Uning Qirg'iziston, Qozog'iston (Almata) va Rossiya (Moskva, Sankt-Peterburg)da vakolatxonalari mavjud. 2022-yilda kompaniya Qatar kompaniyasi JTA International Holding va

³⁸ Proportunity.kz – startap, который помогает людям инвестировать в недвижимость // The Tech : сайт. – 2023. – 12 декабря // [Proportunity.kz](https://proportunity.kz) — startap, который помогает людям инвестировать в недвижимость - THE TECH

³⁹ Казахстан придумал, как зарабатывать на недвижимости. Достаточно купить всего один квадратный метр // Digital Business : сайт. – 2023. – 11 сентября // <https://digitalbusiness.kz/2023-09-11/kazakhstanets-pridumal-kak-zarabivat-na-neyvzhimosti-dostatochno-kupit-vsego-odin-kradratniy-metr>

⁴⁰ О нас // М Булак : официальный сайт. – URL: <https://mbulak.kg/ru/work>

⁴¹ Инвесторы из Кувейта откроют новый исламский банк в КР и могут войти в капитал «Мол Булак Финанс», Economist.kg : сайт. – 2019. – 20 февраля – URL: <https://economy.kg/ru/news/2019-02-20-investors-from-kuwait-will-open-a-new-islamic-bank-in-the-cr-and-may-enter-the-capital-of-mol-bulak-finance>

Кувейта откроют новый исламский банк в КР и могут войти в капитал «Мол Булак Финанс»

⁴² Финансирование по исламским принципам // М Булак : официальный сайт – URL: <https://mbulak.kg/ru/islamic-window>

⁴³ Исламское финансирование // Байлык Финанс : официальный сайт – URL: <https://bf.kg/islamskoe-finansirovanie>

⁴⁴ Общий портфель // Береке Финанс : официальный сайт. – URL: <http://iic.kg/type-of-investment-1>

10-jadval. Qirg'izistondagi islom mikromoliya xizmatlarini ko'rsatadigan tashkilotlar

Tashkilot (yili)	Asosiy mahsulotlar / shartnomalar	Moliyalashtirish shartlari	Xususiyatlari va natijalari
M Bulak – islomiy darcha (2016 dan)	Qarzi hasan, istisno, ijara va ijara muntahiya bittamlilik, murobaha	5000 – 300000 som, 3 oy – 7 yil	MDHda yirik tarmoq; IDB va ICD bilan shartnoma; ilgari 13 xil mahsulot, hozir 5 asosiy yo'nalish.
Baylyk-Finans – islomiy darcha (2011, litsenziya 2021 oxiri)	Murobaha asosidagi mikromoliyalashtirish	5 ming – 300 ming s'm, 1-36 oy, ustama 18-30%	2022-2023 hisobotlarida islomiy operatsiyalar aks etmagan; muddatidan oldin to'lash jarimasiz.
Bereke Finans (2013)	Mudoraba, mushoraka, muddatli mikrokreditlar	1-5 yil; ustav kapitali 10 mln so'mga oshirilgan	2023-yilda 23 mln som ajratgan; 3 mln somdan ortiq sof daromad, biroq umumiy faoliyat zarar bilan tugagan; investorlar daromadliligi 20% dan yuqori.
IslaMiKo Finans (2022)	murobaha, istisno, mudoraba, ijara (ta'lim, turizm)	3-9 oy; qisqa muddatli kreditlar	40 mln som hajmda 3200dan ortiq mijoz; kapital qaytishi 99,2%.
Alif Finans (2023)	murobaha, tavaruq, ijara va ijara muntahiya bittamlilik, istisno, salam, mushoraka, mudoraba, qarzi hasan	5000-300000 som, 5-89 oy	Eng keng assortimentli shariat mahsulotlari; Shariat kengashi – 3 nafar ekspert.
Islamic Finance Cooperative	avtomobil, ko'chmas mulk, texnika xaridi uchun islom moliyalashtirish	Miqdor va muddat turlicha (saytda aniq ko'rsatilmagan)	Qirg'iziston, Qozog'iston va Rossiya faoliyat yuritadi; 2022-yilda JTA International Holding va IDFA bilan memorandum imzolagan.

Yuqorida ko'rib chiqilgan kompaniyalardan tashqari, Qirg'iziston Milliy banki ma'lumotlariga ko'ra, islom moliyaviy xizmatlarni "Ak-Nur Kapital" (2013-yildan) va "Amin Sadek Finans" (2021-yildan) mikrokredit kompaniyalari ham taqdim etmoqda.

Qirg'izistondagi islom mikromoliya tashkilotlari turli yo'nalishlarda faoliyat yuritib, bozorning turli segmentlarini qamrab olmoqda. M Bulak eng yirik va tajribali tashkilot sifatida xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'ygan bo'lsa, Baylyk-Finans litsenziya olganiga qaramay, amaliy faoliyatida islom moliyalashtirishni yetarli darajada kengaytira olmagan. Bereke Finans investitsion loyihalarga kirishib, yuqori daromadlilikni ta'minlagan bo'lsa-da, umumiy faoliyatda moliyaviy barqarorlik muammolari sezilmoqda. IslaMiKo Finans qisqa muddatli va yuqori qaytuvga ega moliyalashtirish orqali samaradorlik ko'rsatgan, Alif Finans esa eng keng assortimentli shariat mahsulotlari bilan ajralib turadi. IFC moliyaviy kooperativi esa mintaqaviy miqyosda faoliyat yuritib, xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga e'tibor qaratmoqda. Shu bois, Qirg'iziston tajribasi turli modellar uyg'unligida shakllanib, islomiy mikromoliya xizmatlarining bosqichma-bosqich rivojlanib borayotganini ko'rsatadi.

Tojikiston tajribasi. Tojikistonda islomiy mikromoliyalashtirish maxsus yaratilgan islomiy darchalar orqali amalga oshiriladi. Bunday darchalar ikkita klassik mikromoliya kompaniyasi negizida ochilgan.

Islomiy darcha "IMON". "IMON" mikromoliya kompaniyasida islom moliyasi tamoyillari 2018-yildan joriy qilina boshlagan. Tez orada Kuzatuv kengashi qarori bilan bu yerda islomiy darcha ochildi, 2020-yil fevralida esa Milliy bank litsenziyasi asosida islomiy bank faoliyatini amalga oshirish huquqi berildi. Kompaniyaning islom moliyalashtirish bo'yicha to'laqonli faoliyati 2020-yil bahoridan Murabaha mahsulotini bozorda taklif qilish bilan boshlandi. Ushbu mahsulot bo'yicha "tovar narxi va ustama summasi mijozga albatta oshkor qilinadi", bu esa

"shaffoflik va adolat prinsiplari"ga asoslangan ⁴⁵. Rasmiy sayt ma'lumotiga ko'ra, "IMON"ning ofislari Tojikistonning ikki shahrida – Xo'jand va Buxtarda joylashgan. Bu yerda aholi uchun murabaha va ijara, biznes uchun esa murabaha, ijara, salam va loyihaviy moliyalashtirish xizmatlari mavjud. Qiziqarli jihati shundaki, "IMON" Shariat kengashi raisi Qozog'istondagi "Al Hilal" islomiy bankining Shariat kengashi koordinatori va Tojikistonning "Tavhidbank" Shariat kengashi a'zosi M.Shoev hisoblanadi. 2023-yil yozida "IMON" islomiy darchasi Tojikiston Moliya vazirligi loyihalarni amalga oshirish markazi va hamkor islom moliyaviy tashkilotlari bilan qishloq xo'jaligini moliyalashtirish loyihasi doirasida Vakala agentlik shartnomasini imzoladi. Kompaniya matbuot xizmati buni "Tojikistonda islom moliyalashtirish rivojidadagi muhim voqea" deb baholadi, chunki "ilk bor islom moliyalashtirish uchun xorijiy kapital islom moliya institutlariga taqdim etildi". Moliyaviy hisobotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, 2023-yilda kompaniyaning islom moliyalashtirish bo'yicha debitorlik qarzi 18,4 mln somoniy bo'lib, bu umumiy aktivlarning 18 foizini tashkil etdi. Natijada, 2023-yil yakuniga ko'ra, "IMON"ning islom moliyaviy portfeli Tojikistondagi to'laqonli islomiy bank – "Tavhidbank" ning debitorlik qarzidan olti barobar kichik bo'ldi.

Islomiy darcha "Humo". 2020-yilda Tojikistonning yetakchi uchta mikrokredit tashkilotidan biri bo'lgan "Humo" kompaniyasi negizida islomiy darcha ochildi. Kompaniyaning auditorlik hisobotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, to'rt yil ichida islom moliyalashtirish bo'yicha debitorlik qarzi besh barobar o'sib, 2023-yil yakuniga ko'ra 15,6 mln somoniy miqdoriga yetgan. Biroq bu hali kompaniya umumiy aktivlarining atigi 0,7 foizini tashkil etadi. Islom moliyalashtirish faoliyatidan olingan sof daromad 3,2 mln somoniy bo'lib, bu 2022-yil yakunlari bo'yicha kompaniyaning sof foiz daromadlarining 1 foiziga yoki sof komission daromadlarining 85 foiziga teng.

11-jadval. "Humo" AJning foizsiz daromadlari, 2020-2023-yillar, ming somoniy⁴⁶

Ko'rsatkichlar	2020-yil	2021-yil	2022-yil
Islom moliyasi faoliyatidan olingan sof daromad	187	961	1699
Komissiya xizmatlaridan olingan sof daromad	5603	2649	1987
Moliyaviy instrumentlar bilan operatsiyalardan sof daromad	807	-17585	-23261
Chet el valyutasi bilan operatsiyalardan sof daromad	-1790	8126	67112

Ma'lumki, "Humo" kompaniyasi IDB mablag'larini Murabaha standarti asosida fermerlarga (500 ming somoniygacha) va Hatlon

viloyati qishloq aholisi (250 ming somoniygacha)ga, 3 oydan 36 oygacha muddatga, yillik 10% ustama bilan taqdim etmoqda⁴⁷.

⁴⁵ Исламское окно // Микрокредитный фонд "ИМОН": официальный сайт. – URL: <https://mcf-imon.tj/islam.php>.

⁴⁶ Нагимова, А. З. (2025). Формирование исламского финансового сектора в странах Центральной Азии: тенденции, вызовы и перспективы [Диссертация доктора экономических наук, МГНМО МИД России]. Москва.

⁴⁷ Доступ к исламскому финансированию // Humo: официальный сайт. – URL: <https://humo.tj/ru/personal/loans/access-to-islamic-banking>.

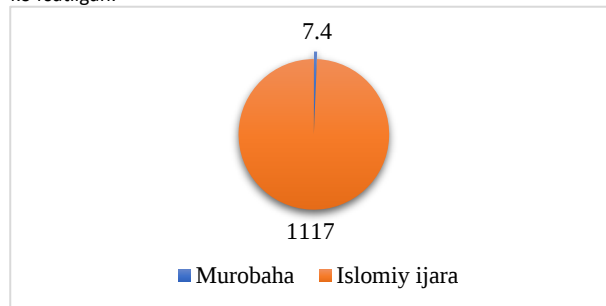
O'zbekiston tajribasi. So'nggi yillarda bir qator mahalliy banklar ("Ipak yo'li", "Qishloq qurilish bank", "Agrobank", "Turonbank", "Trastbank", "Kapitalbank", "Asia-Alliance Bank", "O'zbekiston Xalq banki") islomiy darchalarni tashkil etishga tayyorgarlik ko'rib kelayotgan bo'lsa-da, amalda bu jarayon IDB tomonidan epizodik tarzda mablag' jalb qilish bilan chegaralanoqda.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi 2024-yil 19-iyuldagi 23/4-son qarori bilan "Mikromoliya tashkilotlari tomonidan islomiy moliyalashtirishga oid xizmatlarni ko'rsatish tartibi to'g'risidagi" Nizomni tasdiqladi. Ushbu nizomga ko'ra, har bir islom moliyasi xizmatlarini ko'rsatayotgan mikromoliya tashkiloti tarkibida "islomiy moliya masalalarini muvofiqlashtiruvchi maxsus kengash"ni (shariat kuzatuv kengashi) tashkil qilishi majburiyligi yoki shartnoma (autorsing) asosida jalb qilishi mumkin ekanligi belgilangan. Bu holatda mikromoliya tashkiloti jalb qilingan o'sha maxsus kengash faoliyati bilan bog'liq barcha tavakkalchiliklarni boshqarish uchun javobgar hisoblanishi keltirilgan.

2024-yilda ilk bor mikromoliya tashkilotlariga islom moliyasi xizmatlarini ko'rsatishga ruxsat berildi⁴⁸. Bu faoliyat bo'yicha nizomda "murobaha", "islomiy ijara", "salam", "mushoraka" hamda "mutoraba" (mudoraba) kabi islom moliyasi instrument-mexanizmlaridan foydalib xizmat ko'rsatishga ruxsat berilgan. 2024-yilning avgust-dekabr oylari davomida deyarli 1,1 mlrd so'm miqdorida mikromoliya tashkilotlari orqali resurslar ajratilgan (4-rasm).

O'zbekiston hududida bugungi kunda bir qancha islom moliyasi xizmatlarini ko'rsatayotgan mikromoliya tashkilotlari faoliyat olib bormoqda.

"APEX MOLIYA" MChJ mikromoliya tashkiloti 2024-yil 6-fevralda ro'yxatdan o'tgan bo'lib, tashkilotning ustav fondi 2 milliard so'mni tashkil etadi. Ushbu mikromoliya tashkiloti o'z faoliyatida shariat tamoyillariga asoslangan bir qator moliyaviy mahsulotlarni taklif etadi. Xususan, murobaha (savdo asosida moliyalashtirish), ijara (asbob-uskunalarini ijaraga berish), salam (oldindan moliyalashtirish), mudoraba (foyda va zarar sherikligi asosida moliyalashtirish) va mushoraka (kapital sherikligi) kabi instrumentlardan foydalanishi ko'rsatilgan.



4-rasm. Mikromoliya tashkilotlari tomonidan islom moliyasi xizmatlari hajmi (mln. so'mda)⁴⁹

Bu tashkilot tomonidan taklif etilayotgan islom moliyasi mahsulotlarning muddati 6 oydan 60 oygacha bo'lib, daromadlilik ko'rsatkichi 20-30% oralig'ida belgilangan (10-jadval).

12-jadval

"APEX MOLIYA" MChJ mikromoliya tashkiloti tomonidan taklif etiladigan islom moliyasi mahsulotlari⁵⁰

Mahsulot	Daromadlilik	Oldindan to'lov	Muddati (oy)	Minimal summa
Murobaha	20-25 %	0-30 %	6-60	5 000 000 so'm
Ijara	20-25 %	0-30 %	13-60	5 000 000 so'm
Salam	20-25 %	0 %	6-60	5 000 000 so'm
Mudoraba	20-25 %	0 %	6-60	5 000 000 so'm
Mushoraka	25-30 %	0 %	6-60	5 000 000 so'm

"Apex Moliya" mikromoliya tashkiloti o'z faoliyatini shariat tamoyillariga mos ravishda tashkil etish uchun xalqaro va mahalliy mutaxassislardan iborat maxsus kengash – shariat kengashini shakllantirgan. Kengash tarkibida islom huquqi, moliya va iqtisodiy sohalarida tajribaga ega ekspertlar faoliyat yuritmoqda. Mazkur kengashning asosiy vazifasi tashkilotning moliyaviy mahsulotlari (murobaha, ijara, salam, mudoraba, mushoraka)ni shariat normalariga muvofiqligini nazorat qilish, fatvo va maslahat berishdir.

"ANSOR MMT" MChJ 2024-yilda tashkil etilgan. Tashkilotning asosiy xususiyati – shariat tamoyillariga to'liq mos keluvchi mikromoliyaviy xizmatlarni ko'rsatishidir.

Asosiy moliyaviy mahsulotlar⁵¹:

- Murobaha – tovarlarni sotib olish va ustama qo'shib muddatli sotish.
- Ijara / Ijara muntahiya bittamlik – ko'char va ko'chmas mulkni ijaraga berish, keyinchalik sotib olish huquqi bilan.
- Mudoraba – sheriklik asosida mablag'larni jalb qilib, foyda va zararlarini shartnoma asosida taqsimlash.
- Mushoraka – kapital sherikligi, ishtirokchilarning ulushi bo'yicha foyda va zarar taqsimoti.
- Salam – mahsulotni oldindan to'lab, keyinchalik yetkazib berish asosida moliyalashtirish.

Maxsus kengash: "ANSOR MMT" huzurida shariat tamoyillariga mos faoliyatni ta'minlash uchun maxsus kengash tuzilgan. Kengash a'zolari islom moliyasi, bank-moliya, buxgalteriya, audit va baholash sohalarida chuqur bilim va tajribaga ega mutaxassislar hisoblanadi.

Shu o'rinda islom mikromoliyasi xizmatlarini taqdim etayotgan yana bir bozor ishtirokchisini keltirish joiz. IMAN – bu islom moliya

tamoyillari asosida sotuvchilar, xaridorlar va investorlarni birlashtiruvchi islomiy fintex-loyiha. Loyiha 2018-yilda asos solingan, 2020-yilda to'liq ishga tushirilgan. Bugungi kunda u ikkita mobil ilova orqali faoliyat yuritmoqda: IMAN Invest, bu islom moliya tamoyillari asosida investitsiya qilish imkonini beradi, va IMAN Pay, bu esa O'zbekiston aholisiga IMAN Invest orqali jalb qilingan mablag' hisobidan tovarlarni muddatli to'lov asosida sotib olish imkoniyatini yaratadi.

IMAN Invest global miqyosga yo'naltirilgan bo'lib (kompaniya ma'lumotlariga ko'ra, 60 dan ortiq mamlakat aholisi investor hisoblanadi), IMAN Pay hozircha faqat O'zbekiston aholisi uchun xizmat ko'rsatmoqda. Kompaniya asoschisining so'zlariga ko'ra: "Biz o'zimizni musulmonlarning xalqaro to'lovlar, tezkor pul o'tkazmalari, mikroinvestitsiyalar, mikromoliya, tezkor ta'lim va boshqa ko'plab raqamli mahsulotlarga ega ehtiyojlarini qondiradigan super-ilova sifatida ko'ramiz"⁵².

IMANning 2022-yil I choragi hisobotlariga ko'ra, islomiy muddatli to'lov portfeli 21 mlrd so'mdan oshgan, qarz oluvchilar soni 3400 kishini tashkil etgan; investitsiya portfeli deyarli 17 mlrd so'mga yetgan, investorlar soni esa 1400 kishidan oshgan. Shuningdek, platforma orqali 1 mln so'mdan (taxminan 80 AQSh dollari) boshlab har bir fuqaro investor bo'lish imkoniyatiga ega. Shu davrda sof foyda rentabelligi 19%ni tashkil etgan, eng yirik xarajat esa skoring tizimiga (130 mln so'mdan ortiq) to'g'ri kelgan⁵³.

Kompaniya asoschisi R.Rahmatovning so'zlariga ko'ra, dastlabki mahsulot ustida 10 nafar xodim ishlagan, hozirda esa jamoa 60 kishidan iborat bo'lib, ularning yarmi IT mutaxassislaridir. Avval loyiha o'z mablag'lari va "kichik angel investitsiyalari" (200 ming AQSh dollari) evaziga moliyalashtirilgan, keyinchalik Qozog'iston, O'zbekiston va

⁴⁸ Mikromoliya tashkilotlari tomonidan islomiy moliyalashtirishga oid xizmatlarni ko'rsatish tartibi to'g'risidagi Nizom (ro'yxat raqami 3536, 2024-yil 26-iyul).

⁴⁹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki 2024-yil uchun yillik hisoboti.

⁵⁰ "APEX MOLIYA" MChJ rasmiy sayti // apexmoliya.uz

⁵¹ ANSOR MMT rasmiy sayti – <https://ansormmt.uz>

⁵² Узбекистанский суперapp намерен привлечь миллиард пользователей по всему миру // Капитал : сайт.

⁵³ Отчетность // IMAN : официальный сайт. – URL: <https://imaninvest.com/ru/report>

AQShdagi sakkizta venchur fondidan 1 mln AQSh dollari jalb qilingan. 2022-yil boshida esa yangi raund doirasida Qozog'iston, Singapur va AQSh investorlaridan yana 1 mln AQSh dollari jalb qilingan⁵⁴.

Kompaniyaning kelgusi rejalariga ko'ra, IMAN Qozog'istonda ishga tushiriladi, keyinchalik esa Pokiston, Bangladesh, Indoneziya, Saudiya Arabistoni va AQSh bozorlariga kirishi rejalashtirilgan.

XULOSA. Dunyo miqyosida islomiy mikromoliya hali umumiy mikromoliya sektorining juda kichik qismiga to'g'ri kelishiga qaramay, so'nggi yillarda uning ahamiyati va qo'llanilish doirasi izchil ortib bormoqda. CGAP tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar ham shuni ko'rsatadiki, islomiy mikromoliya mijozlari soni hozircha cheklangan bo'lsa-da, ayniqsa tijorat islom banklari orqali amalga oshirilgan mikromoliya xizmatlari samaradorligi boshqa institutlardan ancha yuqori. Bu holat shariatga muvofiq moliyaviy xizmatlarga bo'lgan talab ortib borayotganini va ularning ijtimoiy ahamiyati kuchayib borayotganini anglatadi.

Xalqaro tajribaga ko'ra, islomiy mikromoliyaning muvaffaqiyati avvalo huquqiy-me'yoriy asoslarning mustahkamligi va institutsional muhitning uyg'unligiga bog'liq. Masalan, Malayziyada qabul qilingan Islamic Financial Services Act (IFSA 2013) orqali shariatga muvofiqlik davlat nazorati darajasida huquqiy talab sifatida mustahkamlangan. Shuningdek, ikki qatorli integratsiya (dual channel model) asosida tijorat moliya institutlari zakot va vaqf kabi ijtimoiy institutlar bilan uzviy bog'lanib, moliyaviy barqarorlik hamda ijtimoiy adolatni bir vaqtning o'zida ta'minlamoqda. Bu model islomiy mikromoliyaning samarali shakllaridan biri sifatida jahon ilmiy doirasida ham e'tirof etilmoqda.

Pokiston tajribasi esa davlat tomonidan maqsadli huquqiy asoslar yaratilishi islomiy mikromoliya tizimini rivojlantirishda hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatadi. 2001-yildan boshlab qabul qilingan me'yoriy hujjatlar va 2006-yildagi "Islomiy mikromoliya faoliyati bo'yicha yo'riqnoma" bu sohada to'rtta institutsional modelni belgilab berdi. Shu orqali turli moliya institutlariga islomiy mikromoliya xizmatlarini taklif qilish imkoniyati yaratildi. Ayniqsa, "Akhawat" kabi nodavlat notijorat tashkilotlarining foizsiz moliya asosidagi amaliyoti, qashshoqlikka qarshi samarali ijtimoiy yo'nalish sifatida keng tan olinmoqda.

Indoneziya tajribasida esa BPRS – islomiy qishloq banklari muhim o'rin tutadi. Ular tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash bilan birga, aholining eng kam ta'minlangan qatlamlarini ham moliyalashtirishda xizmat qiladi. Bu modelning afzalligi shundaki, moliya institutlari bir

vaqtning o'zida ham tajribali tadbirkorlarni, ham yangi ish boshlayotgan fuqarolarni qamrab oladi. Bunda moliya vositalari maqsadli ishlatilishi qat'iy talab etiladi. Shuning uchun Indoneziyada islomiy mikromoliya tizimi jadal rivojlanib, institutsional jihatdan turli shakllarda faoliyat ko'rsatmoqda.

Markaziy Osiyo tajribalari esa hozir turli bosqichlarda namoyon bo'lib, mintaq bo'ylab differensial dinamika kuzatiladi. Qozog'istonda raqamli fintex va yangi islomiy moliya o'yinchilari innovatsion mahsulotlar hamda xalqaro hamkorlik orqali tez kengaymoqda. Qirg'izistonda yirik tarmoq MFilar, kooperativlar va yangi startaplar uyg'unlashgan xilma-xil ekotizim shakllangan. Tojikistonda islomiy "oyna"lar orqali bosqichma-bosqich integratsiya ketmoqda va davlat hamda xorijiy investorlar ishtiroki asta kengaymoqda. O'zbekistonda esa me'yoriy baza to'liq shakllanmagan bo'lsa-da, endi rivojlanayotgan mikromoliya tashkilotlari va fintex tashabbuslari bozorni jonlantirib, shariatga mos mahsulotlarga talabni yuzaga keltirmoqda. Umuman, mintaqada huquqiy moslashtirish, shariat boshqaruvi standartlashuvi va ijtimoiy moliya manbalarini jalb etish darajasi ortgani sari islomiy mikromoliya miqyoslanishi, xatarlarni boshqarish sifati va inklyuziv o'sish salohiyati kuchayib bormoqda. Umumiy tahlil shuni ko'rsatadiki, islomiy mikromoliya turli mamlakatlarda turli modellar asosida rivojlanmoqda. Biroq ularning barchasini birlashtirib turuvchi umumiy jihat – aholining kam daromadli qatlamlari uchun moliyaviy inklyuziyani ta'minlash va shariat tamoyillari asosida adolatli moliyaviy muhit yaratishga qaratilganligidir.

Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston uchun qator amaliy xulosalar chiqarish mumkin. Avvalo, huquqiy-me'yoriy bazani mustahkamlash zarur. Ikkinchidan, zakot va vaqf kabi ijtimoiy institutlarni davlat va tijorat moliya tizimi bilan uyg'unlashtirish orqali moliyalashtirishning yangi manbalari shakllantirilishi mumkin. Uchinchidan, fintex tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash orqali zamonaviy raqamli islomiy mikromoliya mahsulotlari aholiga kengroq yetkazilishi maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytganda, islomiy mikromoliyaning jahon va mintaqaviy tajribalari shuni ko'rsatmoqda-ki, u nafaqat iqtisodiy barqarorlikka, balki ijtimoiy adolat, tenglik va aholining keng qatlamlarini qamrab olish orqali uzoq muddatli barqaror taraqqiyotga xizmat qiladi. Shu bois, O'zbekistonda ham bu sohani tizimli ravishda rivojlantirish milliy iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va aholi farovonligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdalla, R. A., Alaraj, H. K., & Mulla, G. S. (2024). The Contribution of Islamic Banking and Finance to the Sustainable Development Goals of 2030. In *Sustainable Innovations in Management in the Digital Transformation Era* (pp. 249-261). Routledge.
2. Abdul Rahman R., Dean F. Challenges and solutions in Islamic microfinance // *Humanomics*. – 2013. – T. 29. – №. 4. – C. 293-306.
3. Abrorov S., Imamnazarov J. (2021) Islamic fintech instruments: New opportunities for digital economy of Uzbekistan // *Proceedings of the 5th International Conference on Future Networks and Distributed Systems*. – C. 663-667.
4. Ahmed, H. (2013). Financial inclusion and Islamic finance: organizational formats, products, outreach, and sustainability. *Economic development and Islamic finance*, 203.
5. Akhawat's yearly progress report, august, 2025 // <https://akhawat.org.pk/reports>
6. Axmedova O'M. (2025). Islom mikromoliyasi modellar tahlili: xalqaro amaliyot va tajriba. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, (2/2025), Article №00076. https://doi.org/10.55439/EIT/vol13_iss2/653
7. Axmedova O'M. (2025). O'zbekistonda mikromoliya tashkilotlari rivojlanish tendensiyalari. *Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi*, 9(2), 11-17.
8. Aziz, S., Husin, M. M., & Ashfaq, M. (2020). Harmonising microfinance with Islamic banking. In *Handbook of Research on Theory and Practice of Global Islamic Finance* (pp. 240-258). IGI Global Scientific Publishing.

9. Berdaliyeva, M. (2023, December). Uy-joyni moliyalashtirishning islom moliyasi muqobilari. *Islamic alternatives of house financing. Scientific Journal of "International Finance & Accounting,"* (6). ISSN 2181-1016.
10. Berguiga, I., Said, Y. B., & Adair, P. (2020). The social and financial performance of microfinance institutions in the Middle East and North Africa region: do Islamic institutions outperform conventional institutions?. *Journal of International Development*, 32(7), 1075-1100.
11. El-Zoghbi, M., & Alvarez, K. (2015). Understanding costs and sustainability of Sharia-compliant microfinance products. CGAP Focus Note, Consultative Group to Assist the Poor, Washington, DC, USA.
12. Fianto, B. A., & Gan, C. (2017). Islamic microfinance in Indonesia. *Microfinance in Asia*, 227-270.
13. Ginanjar, A., & Kassim, S. (2020). Can Islamic microfinance alleviates poverty in Indonesia? An investigation from the perspective of the microfinance institutions. *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance*, 6(1), 77-94.
14. Hossain, M. I., Jibir, A., Mia, M. A., Abdu, M., & Chauhan, S. (2024). Sand or grease effect? The impact of Islamic banking on the social mission of microfinance institutions. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 17(5), 936-954.
15. Hudon, M., Labie, M., & Szafarz, A. (Eds.). (2019). A research agenda for financial inclusion and microfinance.
16. Hussein Kakembo, S., Abduh, M., & Pg Hj Md Salleh, P. M. H. A. (2021). Adopting Islamic microfinance as a mechanism of financing small and medium enterprises in Uganda. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 28(4), 537-552.

⁵⁴ Казахстанские ангелы вложились в финтехстартап халяльных инвестиций // Forbes.

17. Kassim, S., & Hassan, R. (2018). Issues facing Islamic microfinance and their possible solutions: empirical evidence from Amanah Ikhtiar Malaysia. *Al-Shajarah: Journal of the International Institute of Islamic Thought and Civilisation (ISTAC)*, 43-67.
18. Mikromoliya tashkilotlari tomonidan islomiy moliyalashtirishga oid xizmatlarni ko'rsatish tartibi to'g'risida"gi Nizom (ro'yxat raqami 3536, 2024-yil 26-iyul).
19. Mohamed, T. S., & Elgammal, M. M. (2023). Are donor funds used effectively? An examination of Islamic and conventional microfinance institutions. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 16(5), 1009-1029.
20. Mutia, E., Majid, M. S. A., & Setiawan, D. (2023, September). Sustainability of Islamic Microfinance Institutions: A Systematic Literature Review. In *2023 International Conference on Sustainable Islamic Business and Finance (SIBF)* (pp. 195-200). IEEE.
21. Nur, Indah. *Islamic Microfinance and Poverty Alleviation: A Case Study of Akhuwat-Pakistan* : PhD Thesis. – Durham : Durham University, 2013.
22. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki 2024-yil uchun yillik hisoboti.
23. Peck Christen, R., Lyman, T. R., & Rosenberg, R. (2003). Guiding principle on regulation and supervision of microfinance.
24. Astanakulov O.T., & Bekimbetova G.M. Risk assessment of investment projects in the context of the development of the innovation process of enterprises.
25. Seibel, H. D. (2013). *Islamic Microfinance in Indonesia: The Challenge of Institutional Diversity, Regulation and Supervision* 1. In *Shari'a Compliant Microfinance* (pp. 147-169). Routledge.
26. State Bank of Pakistan. *Guidelines for Islamic Microfinance Business by Financial Institutions*. Islamic Banking Department. 2007.
27. Tarmizi, E., Rachmad, D., Ali, Z. M., & Maulida, S. (2024). Performance Evaluation of Sharia Rural Banks: Maqashid Shariah Index Approach (Case Study: Sharia Rural Banks in West Java, Indonesia). *International Journal of Economics (IJE)*, 3(1).
28. Telaga, D. M., & Ahmed, H. (2013). Why is growth of Islamic microfinance lower than its conventional counterparts in Indonesia?. *Islamic Economic Studies*, 21(1).
29. Yahya, S. (2019). *Comparative Study Of The Legal Frameworks Of Islamic Banking In Nigeria And Malaysia*. Available at SSRN 5190179.